

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра
Довженка

Кафедра педагогіки, психології,
соціальної роботи та менеджменту

БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

Тема: ДИНАМІКА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ
ВІЦІ

Виконав:
Гавриленко Артем Ігорович
Спеціальність: 053 Психологія
Освітня програма: Психологія

Науковий керівник:
ст. викладач Мисник С. О.

Допущено до захисту
" ___ " _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: « ___ » _____ 20__ р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Глухів 2023 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	6
1.1. Проблема агресії і агресивності в психологічній літературі.....	6
1.2. Особливості підліткового віку.....	15
1.3. Прояви агресивної поведінки в підлітковому віці.....	23
Висновки до 1-го розділу.....	27
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	28
2.1. Етапи і методи емпіричного дослідження.....	28
2.2. Аналіз результатів дослідження динаміки агресивної поведінки підлітків.....	30
2.3. Методичні рекомендації батькам щодо взаємодії з агресивними підлітками.....	41
Висновки до 2-го розділу.....	42
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	46
ДОДАТКИ.....	53

ВСТУП

Питання ефективного реформування держави актуальне як ніколи. Радикальні зміни в різних формах суспільних рухів – це не просто гасла, а нагальна потреба. Освіта – одна з найважливіших соціальних сфер повноцінної держави, яка потребує суттєвих змін і змін у підходах, адже хороші ідеї часто не втілюються в життя. Але модернізація визначає її потреби, а зміна структури навчального процесу школи є передумовою подальшого розвитку країни.

Однією з основоположних позицій сучасної освіти є врахування вікових та індивідуальних особливостей на основі єдності педагогіки і психології. Індивідуальні підходи полягають у підході до дитини як особистості як суб'єкта виховної роботи. Отже, успішне засвоєння вчителем знань, умінь та ефективного педагогічного впливу потребує ретельного вивчення внутрішнього світу дитини.

Не можна забувати, що психіка підлітків особливо нестійка і суперечлива. Підлітковий вік часто характеризують як важкий перехідний період з «бурями і натисками» – усі ці прикметники свідчать про складність психічного розвитку, загальну кризовість періоду. Такі висновки характерні для робіт багатьох дослідників, які вивчають означений віковий період (Л. Виготський, А. Гезель, А. Краковський, В. Поліщук, Г. Холл, Е. Шпрангер та ін.). Багато наукових досліджень і повсякденних спостережень показують, що підліткова «криза» часто проявляється гнівом і явною агресивною поведінкою. Ці прояви можуть охоплювати широке коло осіб: батьків, родичів, вчителів, друзів і навіть випадкових осіб. Як наслідок, ця проблема привертає увагу громадськості та перетворюється на численні негативні стереотипи щодо цього віку, завдаючи шкоди процесу навчання та виховання. Тому актуальним є наукове дослідження агресії для запобігання таким ситуаціям.

Дослідження агресії та феномену агресивності є одним із найактуальніших завдань психологічної науки (А. Адлер, Д. Доллард, К.

Лоренц, А. Маслоу, Н. Міллер, З. Фройде, Д. Шефф та ін.). Важливим аспектом цього наукового дослідження є визначення вікового аспекту агресії. У зв'язку з цим слід зазначити, що питання про особливості агресивної поведінки дітей та підлітків є досить розробленим у вітчизняній психолого-педагогічній науці (О. Ляш, І. Мазоха, Н. Малікова, О. Мізерна, А. Петрова, Н. Сухарева, О. Гарасова, І. Федух, В. Шебанова та ін.).

Незважаючи на розробленість проблеми, агресивна поведінка підлітків потребує подальших досліджень, особливо для з'ясування динаміки явища у віковій групі. Таким чином, визначення показників агресивної поведінки на всіх етапах підліткового віку є основою для розробки ефективних корекційно-профілактичних програм, результатом яких є оптимізація навчально-виховного процесу в школі.

Отже, зважаючи на теоретичну й практичну значущість проблеми нами було обрано тему дослідження: «Динаміка агресивної поведінки у підлітковому віці»

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка у підлітковому віці.

Предмет дослідження – динаміка агресивної поведінки у підлітковому віці.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити динаміку агресивної поведінки підлітків.

Гіпотеза дослідження – показники агресивної поведінки підлітків змінюються у різних вікових інтервалах.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні джерела з проблеми агресивної поведінки в підлітковому віці.

2. Емпірично з'ясувати специфіку проявів агресивної поведінки підлітків.

3. Визначити динаміку показників агресивної поведінки в різних вікових інтервалах підліткового віку.

4. Розробити методичні рекомендації батькам щодо взаємодії з агресивними підлітками.

Для вирішення поставлених завдань і перевірки вихідних положень дослідження використано такі дослідницькі методи: теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення; емпіричні: спостереження, тестування; методи математичної статистики для кількісного та якісного аналізу емпіричних даних.

Наукова новизна дослідження проявляється в таких аспектах: 1) уточнення даних щодо агресивної поведінки як психологічного феномену; 2) обґрунтування динаміки показників агресивної поведінки у підлітковому віці.

Теоретичне значення дослідження відображається у поглибленні уявлень щодо агресивної поведінки підлітків як важливого аспекту загальної психологічної теорії агресії й підліткового віку.

Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Психологічні аспекти вивчення понять «агресія» й «агресивність» в науковій літературі

Поняття агресії, агресивності й агресивної поведінки стала предметом уваги науковців в світовій психології. Однак проблема агресивності, з точки зору М. Д. Левітова, продовжує залишатися незвіданим ґрунтом.

Агресію як психологічний феномен і специфічну поведінку досліджували вітчизняні і зарубіжні вчені – психологи, юристи, політологи, соціологи, філософи та ін..

У довідкових виданнях з психології можна знайти такі визначення вищезазначених понять[11; 20; 28; 31; 37]:

1. Агресія – це специфічний тип поведінки або деструктивної дії будь-якої людини, метою якого є вчинення насильства та заподіяння фізичної чи психологічної шкоди людям чи речам, а також спрямований проти норм і правил соціального співіснування.

2. Агресивність – ситуативний короткостроковий психічний стан, що виражається у прагненні до насильницьких дій у стосунках. Розповсюдженим є визначення цього явища як психічної властивості – риси характеру, як готовності до насильницької поведінки спрямованої на заподіяння шкоди оточенню.

3. Агресивна поведінка – це крайній прояв агресії, це сукупність дій, які здійснюються через деструктивні дії, спрямовані на нанесення шкоди. В широкому розумінні це явище пояснюється як насильницька поведінка в наслідок впливу різних несприятливих життєвих ситуацій, що породжують стрес, фрустрацію та інші подібні стани.

Однією з головних проблем у поясненні терміна агресія, як зазначає американський психолог Л. Берковіц, є те, що цей термін англійською мовою

означає різні прояви агресивної діяльності: фізичний напад, словесні образи, приниження [11]. Це впливає на характеристику досліджуваного поняття.

За А. Бассом агресія це реакції на завдану шкоду іншому організму. Для їхнього опису він обрав кілька шкал: 1) тілесно-вербальну; 2) активно-пасивний; 3) прямі-непрямі [70]. На думку С. Фешбаха, агресивна поведінка містить шкідливі наміри [71], М. Зілман же обмежує використання визначення «агресія» спробою завдати фізичної шкоди іншій особі [72]. З педагогічної точки зору ці явища можна пояснити таким чином [65; 72]:

1) агресія – особлива форма дії, поведінки людини, яка завдає шкоди або має намір заподіяти шкоду іншій людині, групі людей або тварин;

2) агресивність – емоційний стан і риса характеру особи, якому характерні імпульсивна активність, афективні почуття гніву, спроби заподіяти іншим фізичну або моральну шкоду внаслідок деструктивного виховного впливу;

3) агресивна поведінка – мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить правовим нормам суспільного життя, завдає фізичної чи моральної шкоди агресорам, викликає психологічний дискомфорт (негативні переживання, напружені ситуації, тривоги, депресії).

Ми бачимо, що психологічний і педагогічний підходи до тлумачення цих понять дуже схожі.

Зупинимося докладніше на деяких теоретико-методологічних аспектах проблеми.

За Б. Крейхом, правильно розрізняти «адекватну» або «адаптивну» агресію від «неадекватної» або «неадаптивної» агресії. Адаптивна агресія – форма поведінки внутрішніх (біологічних і психологічних) механізмів, що виконують природне завдання задоволення потреб людини. Цей вид агресії не несе серйозних загроз для суспільства [46]. Неадаптивна агресія не може відігравати захисну або конкурентну роль у суспільстві та пов'язана з органічним ураженням нервової системи або психічними розладами. Відповідно означеного підходу, агресію не слід вважати проявом

психопатології, вона може виникати як вимушена реакція на соціальні впливи.

С. Фешбах виділяє два види агресії: ворожу (експресивну) та інструментальну [78]. Ворожа агресія виникає у відповідь на подразники, що викликають гнів (образи, фізичні дії, особисті невдачі), її мета – змусити людину страждати. Інструментальна агресія є результатом конкуренції або бажання отримати предмет або статус, що належить іншій людині.

Соціальний психолог К. Бартол вважає агресивну дію активною життєдіяльністю, а необхідними елементами для її здійснення є терпіння, ініціатива, постійність, стійкість [8]. Подібної думки дотримується дослідник І. Фурманов, що агресивна поведінка є моделлю адаптації людини в суспільстві, способом розвитку та задоволення особистих потреб у кризових життєвих ситуаціях (стрес, втрати, розчарування) [72].

У контексті змісту нашої роботи доцільно охарактеризувати декілька видів агресії:

1. Захисна реакція у вигляді люті, гніву, бажання помститися, що може завдавати шкоди як людині так і речам. Причиною такої реакції є сильні негативні емоції та переживання.

2. Позитивна агресія – це неворожа поведінка самозахисту, яка слугує життєвим інтересам і виживанню людини. Вона інстинктивно обумовлена, допомагає успішній адаптації в навколишньому середовищі і суспільстві.

3. Заповзятлива агресія – нападник є ініціатором агресії.

4. Оборонна агресія – це адекватна відповідь на ворожі дії інших [14; 3.4; 40; 62].

Структура агресивної поведінки за М. Левітовим [49]:

1. Когнітивний компонент, який проявляється у сприйнятті соціальної ситуації, ідентифікації об'єктів нападу та визначенні стратегії поведінки. За цих умов вивчення впливу загрози на агресію потребує особливої уваги. Від результатів цього аналізу залежить форма і сила реакції.

2. Емоційна складова виражається насамперед через гнів. Але гнів не завжди виливається в конкретні агресивні дії.

3. Вольовий компонент вміщує такі якості: вмотивованість, рішучість, наполегливість, ініціативність і сміливість.

Таким чином, агресивна поведінка може визначатися певними випадковими когнітивними або емоційними процесами, а не просто інтерпретуватися як індивідуальна риса особистості.

Існування різноманітних теорій про походження феноменів агресії та агресивної поведінки підтверджує проблематичний характер цих понять.

Прихильники психоаналітичної теорії стверджують, що люди завжди від природи схильні реагувати на агресивні імпульси. З. Фрейд вважав, що людина народжується з накопиченням енергії, яку необхідно очистити, перш ніж вона досягне небезпечного рівня. Ця концепція отримала назву «психодинамічної» або «гідравлічної» моделі [70]. З. Фрейд вважає, що агресивна поведінка сама по собі інстинктивна і немінуча. Вчений стверджував, що вся людська поведінка є результатом складної взаємодії між цими інстинктами життя та смерті, які перебувають у постійній напрузі. Через сильний конфлікт між збереженням життя (ерос) і його знищенням (танатос) інші методи працюють на вигнання зла з людського центру. Зовнішній прояв емоцій знижує ймовірність ризикованих дій, що супроводжуються агресією [70].

В етологічній теорії (Р. Арлрі, К. Лорен, Д. Морріс) внутрішньою, інстинктивною енергією індивіда є агресивна поведінка [51]. Тому, проаналізувавши значні дослідницькі матеріали, К. Лоренц дійшов висновку про наявність у тварин біологічних механізмів, які йдуть за інстинктом внутрішньовидової агресії. За словами дослідників, поведінка людини відбувається за тією ж схемою, що й тварини, тобто агресія виникає через природні інстинкти виживання. Етологи вважають, що агресивна поведінка несподівано і постійно генерується в організмах і накопичується з часом [51].

Англійський антрополог Р. Ардрі вважає результат закономірним. Природний відбір – це поява нового типу мисливця, який «нападає заради їжі» і «вбиває, щоб вижити». Цей «мисливський характер» є основою людської агресії.

Основоположник індивідуальної психології А. Адлер вперше заговорив про існування агресивного мотиву і визнав агресію необхідною частиною життя людини [1]. На його думку, агресивний мотив є поєднанням природних інстинктів, напруги та її вивільнення.

Порушену душевну рівновагу часто відновлюють, задовольняючи глибинні мотиви через напругу та пригнічуючи їх через агресію. Агресивний умисел прагне проявитися чітко і виразно: боротьба, жорстокість, війна, прагнення до влади, релігійна, соціальна, національна чи расова боротьба, спортивні змагання. Внутрішня причина агресії виражається в покорі, підпорядкуванні, вірності, мазохізмі і навіть суїцидальності [1].

Неофрейдист Е. Фромм розглядає співвідношення доброякісної та деструктивної агресії як інстинкт характеру. Дослідник підкреслив необхідність відрізнити природні потяги від специфічних людських емоцій.

Виходячи з цього ставлення, Б. Фромм оцінив вісім типів агресивної поведінки [71]: 1) метою насильства в іграх є демонстрація своєї сили та влади, а не вбивчих намірів; 2) реактивні делікти – посягання на життя, свободу, гідність і захист власності чи власності інших осіб, заснований на страху смерті. Іншими словами, його мета – зберегти, а не знищити;

3) ворожість через заздрість і ревності, що є специфічним видом фрустрації; 4) насильство з помсти відрізняється від реактивного насильства тим, що завдана шкода та застосування сили більше не є оборонними; 5) руйнівні дії виникають через порушення взаємної довіри між дітьми та батьками; 6) компенсаторне насильство замінює продуктивну діяльність людини; 7) садизм, заснований на потребі мати повний контроль над будь-якою істотою (твариною чи людиною); 8) архаїчна жага крові відновлює біологічний зв'язок людини з природою [71].

У контексті теорії фрустрації агресивна поведінка вважається ситуативним а не еволюційним процесом (Д. Доллард) [72]. Представники напряду стверджують, що агресія є реакцією на стресові ситуації, тобто ситуативні стресори, які є результатом планованих дій суб'єкта. [45].

Основні положення цієї теорії піддалися критиці зарубіжними вченими. Зокрема, антропологи відзначають, що в деяких культурах агресія не є нормальною реакцією на фрустрацію. К. Левін експериментально довів можливість інших реакцій на фрустрацію. Беручи до уваги оприлюднену думку, Д. Доллард та інші дослідники дійшли висновку, що якщо покарання можливе, агресивна поведінка не проявляється в момент фрустрації. У цьому випадку відбувається «зміщення», яке є агресивною дією по відношенню до іншої людини, опір якій пов'язаний з незначним покаранням [70].

На думку Д. Берковіца, фрустрація підвищує ймовірність агресивної реакції індивіда [11]. Особистість також може навчитися іншим способам реагування, таким як самоізоляція, бездіяльність, компроміс [45]. У рамках своєї дослідницької гіпотези науковець зазначає наступний ряд факторів агресивної поведінки: 1) індивіду не вдається досягнути бажаної мети; 2) створюється стан фрустрації, який викликає почуття гніву; 3) злість призводить до готовності до агресивної поведінки.

Подальший розвиток події залежить від специфіки індивідуального навчання, інтерпретації події, індивідуальної реакції на фрустрацію, наявності тригерів агресії [10].

Типи фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом: 1) зовнішні (екстрапунітивні), які характеризуються маніфестним проявом агресивності, що торкаються безособових ситуацій, об'єктів чи соціального оточення; 2) внутрішні (інтропунітивні), що характеризуються відкритими звинуваченнями або претензіями до самого себе; 3) несуб'єктивний (імпунітивний), тобто відсутність агресії, заперечення наявності проблеми чи конфлікту; 4) домінантно-обструктивний – привернення уваги до перешкоди, стресору, фактору фрустрації, тобто до явища, об'єкта, що створює критичну

ситуацію; 5) самозахист – самовиправдання, аргументація на захист, звинувачення інших, щоб уникнути покарання; 6) наполегливий і рішучий - наполегливі спроби вирішити проблему будь-якими засобами, прагнення покінчити з ситуацією, пошук виходу, конструктивного рішення.

Когнітивна теорія агресії базується на міркуваннях А. Елліса, який вважав, що думки, почуття та поведінка є трьома найважливішими психологічними аспектами людської діяльності. Таким чином, коли людина змінює свій спосіб мислення, тобто починає по-іншому думати про подію, її емоційна реакція та поведінка можуть змінитися. Ці ідеї використав А. Елліс для пояснення людської агресії [7]. Дослідник вважає, що є чотири основні цілі, які переслідують люди: 1) жити або врятувати і зберегти людське життя; 2) щастя або виживання залежить від збільшення задоволення або зменшення болю; 3) соціальне схвалення або співіснування в групі чи суспільстві, де вам добре; 4) інтимні стосунки або життя, засноване на любові близьких [47]. На думку А. Елліса, раціональною є будь-яка думка, почуття чи дія, які сприяють досягненню цих цілей. Водночас ірраціональними є думки, які перешкоджають або унеможливають досягнення бажаного результату. На цій основі розрізняють здорову і нездорову агресію. Перша включає прагнення зберегти людське життя і щастя, успішно адаптуватися в суспільстві і розвивати тісні стосунки з іншими. Інший тип агресивної поведінки заснований на тенденції блокувати і знищувати бажання досягти найважливіших життєвих цілей.

Теорія переносу збудження М. Зільмана базується на припущенні, що фізичне збудження не зникає відразу, а поступово зменшується [47]. Таким чином, поєднання очікувального збудження і гніву підвищує ймовірність агресивної поведінки. Перенесення збудження з однієї ситуації в іншу може статися, коли людина не усвідомлює, що вона зберігає збудження від попередньої ситуації в нових умовах.

Згідно з теорією соціального навічання агресія є наслідками соціалізації. За визначенням А. Бандури, агресія це результат соціального навчання та

його наслідки. Це означає, що людина проявляє агресію лише в певних соціальних умовах, які впливають на таку поведінку. Таким чином, зміна обставин попереджує або пом'якшує агресію. А. Бандура зазначав, що аналізуючи агресивну поведінку необхідно враховувати три елементи: 1) прийоми опанування цієї поведінки; 2) чинники, що викликають їх появу; 3) за яких умов вони підтверджуються [3]. На думку А. Бандури, агресивна поведінка засвоюється переважно з трьох джерел [5]: 1) сім'ї, яка є частиною соціальної системи; 2) субкультура; 3) символічна модель, що вміщує ЗМІ, особливо телебачення, яке розвиває різні моделі наслідування для нового покоління [51].

Соціолог Т. Шеф, прихильник теорії стигмації («теорії ярликів»), стверджував, що негативні ярлики (соціальні оцінки) певних індивідів чи груп спонукають суб'єктів поводитися відповідно до усталеного образу. Невпевнена людина без може негативно оцінювати можливості особистісного розвитку, зазначав А. Петровський [57]. Таким чином, занижена самооцінка може провокувати компенсаторні реакції, які, у свою чергу, можуть спричиняти різні види агресії: фізичну, вербальну тощо.

У рамках теоретичної позиції діяльнісного підходу подолання підліткової агресивної поведінки розглядається як процес, спрямований на сприяння трансформації внутрішніх патернів агресії в позитивні форми поведінки в міжособистісних взаємодіях. В. Сагатовський вважає, що головною ідеєю цього напрямку є розгляд можливості перетворення психіки в процес. Це означає, що організація зовнішньої поведінки зумовлює зміну внутрішньої поведінки особистості – відбувається саморозвиток психіки.

На думку С. Л. Рубінштейна, при заняттях соціальною та професійною діяльністю здійснюються творчі дії, які свідчать про саморозвиток особистості. Якщо застосувати це міркування до підлітків, то можна сказати, що особистість визначається як людина, яка усвідомлює свої стосунки з іншими людьми та навколишнім світом і розвиває власну активність через систему управлінської діяльності – навчальної та інтимно-особистісного

спілкування. Відповідно, цілеспрямована і систематична позитивна соціальна діяльність ефективна для зниження агресії. Це означає, що діяльнісний підхід дозволяє розробити систему соціального навчання, яка допоможе досягти бажаних особистісних змін [58; 60].

Теорія компетентнісного підходу застосовна до вивчення агресії в сучасній психолого-педагогічній практиці. На думку багатьох дослідників, в основу такого підходу покладено уявлення про компетентність людини, розвиток якої визначає сутність власне педагогічного впливу.

Існує декілька груп навичок, оволодіння якими необхідне для подолання агресивних форм поведінки особистості: 1) соціальні навички – пов'язані з навколишнім середовищем, здатність визначати соціальну активність людини та здатність до співпраці, вирішувати проблеми життя, соціальні та громадянські цінності, високі показники комунікативності та мобільності, уміння ефективно виконувати різні соціальні ролі тощо; 2) мотиваційні навички – внутрішні спонукання, стійкі пізнавальні інтереси зумовлюють розвиток здатності до навчання, сформованість адаптивних і мобільних навичок, спрямованість на успіх, прагнення до позитивних змін, здатність до багаторівневого цілепокладання та підготовки, прийняти розумний ризиків; 3) функціональні компетентності являють собою інструментальний рівень (знання, вміння, навички) використовувати ресурси навколишнього світу, особливо роботу з різними джерелами інформації [65].

Розвиток зазначених життєвих компетентностей закладає основу для конструктивної адаптації особистості підлітка та розвитку рефлексії, тобто таких особистісних структур, що допоможуть корегувати прояви агресивної поведінки.

Тому питання агресії та агресивності є дуже дискусійними та неоднозначними в психологічній науці. Для більш детального вивчення цих явищ необхідні емпіричні дослідження в контексті вікового розвитку.

1.2. Особливості підліткового віку

Підлітковий вік – період розвитку людини від 10-11 до 14-15 років. Це час великих змін, які вплинуть на всі аспекти людського життя в майбутньому. У спеціальній літературі часто зустрічаються згадки про підлітковий вік як про період бурі та стресу, з внутрішніми та зовнішніми потрясіннями, де розвивається почуття індивідуальності [60].

Роль статевого дозрівання в загальній структурі онтогенезу дослідники розглядають декількома аспектами. Г. С. Холл визначає період 8 – 12 років як кінець варварства і початок цивілізації, вік 12 – 13 років – період зрілості, а період 22 – 25 років – період романтизму.

А. Гезель ретельно аналізує кожен рік життя підлітка: 10 років – спокійна дитина, має простий погляд на життя, наївна, не дбає про зовнішність; 11 років - початок фізичної трансформації, через що дитина стає імпульсивною, з'являється негативізм, починається бунтарство; 12 років – стосунки стають більш позитивними, підвищується самостійність дитини, розуміння, толерантність і гумор є індивідуальними особливостями цього періоду; 13 років – обмеженість, зростаюча самокритичність, вразливість, права в дружбі; 14 років – екстраверсія, рішучість, непосидючість; 15 років – саморозвиток особистості.

К. Левін вивчає підлітковий вік як соціально-психологічний феномен, що поєднує інтелектуальний розвиток особистості підлітка з перетворенням його соціальної позиції.

З. Фрейд зауважував на біологічну складову розвитку як найважливішу в підлітковому віці і вказував на статеve дозрівання як основа сексуальних імпульсів, що розкривають поведінку підлітка [70].

Німецький філософ і психолог Е. Шпрангер розкриває і аналізує три моделі розвитку підліткового віку. Перша модель розвитку – «підліткова криза», коли дитина переживає свій вік як «друга народження». Друга модель характеризується стабільністю і поступовим зростанням, коли дитина поступово бере участь у «заняттях дорослих». Третя модель розвитку

визначається активним самовихованням, яке свідомо керується особистістю самовихованням, що виявляється в активізації волі, подоланні недоліків і підвищеному усвідомленні індивідуальності [69].

Л. С. Виготський вважає, що формування особистості складається з діалектичної взаємодії двох факторів – природного і соціального, через які здійснюється розвиток психічних функцій [21]. Це ж характерно і для перехідного періоду.

Отже, існує багато думок про суть зростання у підлітковому віці, але необхідно здійснити аналіз основних особливостей цього віку.

Найважливішою біологічною особливістю підлітків є статеве дозрівання, яке є початком репродуктивної функції організму. Цей етап стимулює значні зміни, які зачіпають не тільки роботу фізіологічних систем, а й психічних структур. Підлітковість характеризується інтересом до протилежної статі та пробудженням романтичних почуттів. Однак часто ці новоутворення проявляються неадекватно (зовнішня агресія по відношенню до хлопчиків або дівчаток, різка критика оточення, бунтарська поведінка).

Суттєвим змінам зазнає і стан соціального розвитку, що виявляється у прагненні молодої людини зайняти певне положення соціального статусу, особливо серед однолітків. Ставлення до навчання і шкільні взаємини змінюються – ставлення до предметів зазвичай визначаються особистістю вчителя.

У традиційній психології відомо три варіанти визначення провідної діяльності у підлітковому віці: за Д. Б. Ельконін – це інтимно-особистісне спілкування, за Д. І. Фельдштейном – суспільно-корисну діяльність [69], за В.В. Давидовим – суспільно-значуща діяльність [26]. Вважаємо за необхідне говорити про складну систему різних видів діяльності, але вирішальною залишається інтимно-особистісного спілкування.

Ключовими новоутвореннями цього віку є почуття дорослості, самооцінка, самосвідомість, самоствердження, потреба в самореалізації та

суспільному визнанні, вміння підпорядковуватись нормам колективного життя.

Учений А.П.Краківський відзначає вікові особливості підлітків:

1) підвищена стомлюваність; 2) прагнення до високого соціального статусу; 3) потреба в дружніх стосунках; 4) прагнення до уникнення аутсайдерства в групі; 5) більше уваги до «співвідношення сил» у класі; б) бажання утриматися від явно дитячих вчинків; 7) відсутність авторитету через вік; 8) відхилення необґрунтованої заборони; 9) чутливість до помилок учителя; 10) переосмислення власних можливостей, які мають відбутися у віддаленому майбутньому; 11) повільна адаптація до невезінь; 12) прагнення до мрій і страх їх розчарування; 13) сильні емоційні прояви, часто виражені у формі агресії та вразливості; 14) наполягання на відповідності слів діям; 15) зростання інтересу до спорту; 16) пристрасть до колекціонування, музики та кіно; 17) підвищена навіюваність [38].

Дослідники наголошують на частих проявах деструктивної поведінки в цьому віці (бажання палити, вживати алкоголь, злочинство, зрада тощо). Така ситуація є одним зі способів виконання завдань підлітками, що відбувається через неефективність виховання. В інших ситуаціях підлітки активні в шкільній і громадській діяльності (прибирання кабінету, шкільного містечка, відвідування гуртків, гуртків, участь у творчих заходах і тощо), що може бути пов'язано з сильною втомою. У багатьох учнів у цьому віці спостерігається надмірна впевненість у своїх силах, егоїстичне самоствердження, тобто дитина може задовольнятися проблемами однолітків.

В умовах сучасної школи дітей часто поділяють за матеріальними ознаками сім'ї (багаті та бідні). Можливі й інші критерії поділу мікрогруп (дружелюбність, успішність у навчанні, соціальна активність, налаштованість на спорт тощо). Спілкування з однолітками – це міцні соціальні стосунки. У стосунках дітей порівняно швидко складаються відносини, в яких з'являються лідери і «аутсайдери».

Найважливішим психологічним аспектом підлітків є їх почуття дорослості, яке виражається в тому, що рівень домагань передбачає їхнє майбутнє становище, якого вони ще не досягли. На цьому ґрунті в підлітків виникають вікові конфлікти з батьками, вчителями та самим собою. В цей період у дитини спостерігається підвищена дратівливість, імпульсивність, часто несвідоме статеве бажання.

Американський антрополог Р. Бенедикт стверджувала, що характер переходу від дитинства до дорослого життя впливає з великої розбіжності між соціальними нормами і вимогами, що пред'являються до дитини і дорослого. У країнах, де ці вимоги більш-менш однакові, розвиток протікає плавно. У більшості західних країн норми поведінки дітей і дорослих відрізняються: дитячий вік вважається ігровим; від підростаючого покоління вимагається лише слухняність; доросла людина повинна бути самостійною. Підлітковий вік є періодом бурхливого розвитку у сфері мотивації, і в мотивації підлітків формуються ієрархічні співвідношення на користь мотивів самоствердження [44; 69].

Тому перехід у доросле життя супроводжується серйозними психологічними змінами, які називають підлітковою кризою – навчання перестає бути домінуючим, на відміну від молодшого шкільного віку, найважливішим стає спілкування з однолітками, починається психологічне дистанціювання від дорослих, виникають конфлікти.

Однією з вікових особливостей, що визначають особливу активність підлітків, є підвищена стомлюваність – навіть звичайні навантаження можуть викликати інтенсивну втому. Дослідник Г. Г. Шахердов пояснює цю особливість дисбалансом розвитку серцево-судинної системи та загальних показників росту організму.

Психічна діяльність людини характеризується опосередкованістю. Таким чином, індивідуальні та вікові особливості підлітків формуються через культурно-історичне середовище їхнього розвитку, специфічні умови

соціального виховання та освіти, що впливає на формування теоретичних, абстрактних форм мислення.

Відповідно до концепції Ж. Піаже логічні операції починають розвиватися у дітей лише в 11-12 років на основі дозрівання нервових структур. Наукові розвідки П.Я. Гальперіна, В. В. Давидова і Д. Б. Ельконіна встановили, що зі зміною умов навчання змінюються і вікові межі психічного розвитку дітей. В. В. Давидов так підсумував свою експериментальну роботу на тему розвивального навчання: «Ми не маємо цифр, але спостереження показують, що проблеми шкіл пов'язані з невмінням, а головне – з небажанням учнів вчитися». [26] .

Б. Ц. Бадмаєв зазначав, що причиною виникнення конфліктних ситуацій між підлітками і дорослими є суперечність у підході підлітка до дійсності. Підлітки сприймають себе «вже не дитиною» або «не гірше дорослого», проте дорослі (батьки, вчителі) продовжують ставитись до них як до дітей. Небажання дитини брати на себе нові соціальні ролі або відсутність необхідної відповідальності та самостійності ускладнює спілкування та викликає численні конфлікти в родині.

Підлітковість – це вік «допитливого розуму», ненаситної жаги до знань, енергійної активності та ініціативи. Навчальна діяльність у цьому віці має свої підводні камені та протиріччя, але є й переваги, на які вчитель має розраховувати. Із зростанням свідомого ставлення класу до предмета зростає і свідоме ставлення до навчання. З іншого боку, у підлітків у шкільній діяльності проявляються негативні риси: безвідповідальність, інертність, лінощі тощо. Підлітки часто добре усвідомлюють, що з об'єктивних причин (наприклад, через хворобу) погано вчаться в школі, а посттравматична самооцінка активує механізми психологічного захисту: учень поводиться так, ніби його успіхи в навчанні для нього не мають значення. Сприятлива навчальна ситуація для підлітків – це ситуація успіху, яка забезпечує їм емоційне благополуччя. Ряд педагогів цілеспрямовано створює сприятливі

умови для усунення невпевненості учнів у собі, подолання негативного ставлення до навчання.

Важливим фактором, що впливає на інтелектуальний розвиток дитини, є сім'я, яка дає їй, а інколи навіть нав'язує їй концептуальний світогляд. Загальна інтелектуальна діяльність розвиває вміння дитини моделювати різні ситуації, працювати з гіпотезами та обирати оптимальні шляхи вирішення проблем. Це означає, що батьки можуть стимулювати розвиток навичок мислення підлітків. Індивідуальні відмінності розумових здібностей у цьому віці проявляються у розвитку навичок самостійної роботи, пов'язаних з деталями пізнавальної діяльності учня: засвоєння нових знань, виконання різноманітних практичних навчальних завдань, зосередження уваги на суті предмета, зв'язок між новим матеріалом і попереднім навчанням тощо. Знання закономірностей розвитку психічних пізнавальних процесів цього віку сприятиме розвитку цих здібностей.

У міру дорослішання у школяра змінюється мислення, він набуває нових якостей і характеристик. Розвивається словесно-логічне мислення. Вчителі повинні розпізнавати або виправляти помилки в міркуваннях, такі як схильність до «сміливих аналогій», узагальнень або поспішних висновків.

Відмінності в когнітивній сфері проявляються в тому, що одні учні більше зосереджуються на наочному матеріалі, інші – на словесному. Бувають також випадки поєднання цих двох методів. Як правило, теоретичне сприйняття дійсності дитиною вище її практичних можливостей.

Підлітки ще не знають, що таке життя, і через почуття власної дорослості не хочуть звернутися до батьків за порадами. Ці проблеми характерні для дітей, які не мають налагоджених стосунків з батьками.

Сьогодні психологи вважають підлітковий вік одним із найскладніших періодів у житті людини. Початок статевого дозрівання характеризується появою внутрішньої психічного утворення – почуття дорослості, яке складне за своїм змістом. У цьому віці проявляються приховані недоліки саморозвитку. Розлади поведінки характерні майже всім підліткам. Для цього

віку характерна чутливість, часта зміна настрою, боязнь насміхань, знижена самооцінка. Спостерігаються розлади поведінки та емоційні розлади. В підлітковому віці психічний розвиток характеризується новим, менш стійким самоусвідомленням, самооновленням і прагненням зрозуміти себе і свій потенціал. Соціалізація особистості відбувається відповідно до природи, потреб і цілей суспільства. Підлітки розглядають соціальні взаємодії своїх однолітків як своєрідну соціальну модель. Певну психологічну роль відіграє спілкування з однолітками.

Спокій, емоційне благополуччя та щастя дитини залежать від стилю спілкування та оточення її однолітків. Прагнення до лідерства характерне для підліткового віку і є засобом творчої адаптації до нових умов соціального визнання, особистісної персоналізації та соціального розвитку. Мотивація лідерства виникає в цьому віці під впливом схожості з людьми з оточення [12]. У підлітковому віці дуже важлива емоційна сфера. Дослідження, проведені вченими, показали, що підлітки сприймають різноманітні життєві події яскравіше та з більшим ентузіазмом, ніж діти та дорослі. Це стосується як позитивних, так і негативних емоцій. Безмежна радість, глибока скорбота можуть проявлятися в один день. Амбівалентність – ще одна важлива риса емоційної сфери підлітків. Дитина може любити і ненавидіти водночас, і обидва почуття можуть бути цілком правдивими. За Є. П. Ільїним, підлітки виявляють більше радості, ніж злості, страху і смутку. Ці емоції найсильніші у 12-13 років, а прояв страху в цей період зменшується. Через бездіяльність, відсутність розваг підліток впадає в стан нудьги, який швидко переходить у смуток, злість і агресію.

Стосунки з батьками та однолітками є для підлітків більш важливими і стресовими, ніж шкільні вечірки та вільний час. Переживання пов'язані із собою та протилежною статтю так само поступаються значущістю.

Підліткові емоції мають інтелектуальний характер, оскільки вони спрямовані на майбутнє, наміри та прагнення, що пов'язано із загальною

тривожністю. Однак слід підкреслити, що здатність контролювати і оволодівати світом емоцій з часом розвивається і вдосконалюється.

Таким чином, загальні закономірності підліткового віку виражаються в індивідуальних варіаціях залежно від середовища, умов навчання, фізичних характеристик або особистості в цілому.

Підлітковий вік – значущий період у загальному розвитку людини як особистості, коли формуються основи свідомої поведінки на основі якісно нового виду, структури та складу діяльності дитини, загальної спрямованості на моральні знання та суспільні установки. Ключовим показником цих змін є зміни в емоціях підлітків.

1.3. Прояви агресивної поведінки у підлітковому віці

Аналізуючи соціально-політичні тенденції нашого суспільства, контент, що поширюється в ЗМІ та зростання кількості злочинів, скоєних за останні роки, можна зробити висновок, що інтенсивність агресивної поведінки як серед широких верств населення, так і серед підлітків і молоді. посилюється.

Статистика свідчить, що станом на 2021 рік яка базуються на результатах міжнародного наукового проекту «Здоров'я та поведінкові практики учнівської молоді», який проводив Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременко, 36% опитаних респондентів хоча б раз на рік відчують наслідки насильства та агресивних дій. Близько 13% опитуваних підлітків зазнають постійних образ від однолітків та старших за віком, більшість із них віком від 10 до 13 років. Серед усіх опитаних жертв агресії цього віку дівчаток більше (8,2%), ніж хлопчиків (5,9%), а в межах 12-13 років переважна більшість хлопців (7,3%). Здатність принижувати більш характерна для хлопців (47%) ніж для дівчат (35%) для усієї вікової вибірки.

Хлопчиків (47%) принижують більше, ніж дівчат (35%). Під час опитування близько 30% респондентів за останній рік мали конфлікти які призвели до бійок або ж тілесних ушкоджень. Поодинокі випадки

фіксувалися у 14,6% респондентів, двічі або тричі – 12,4% опитуваних і 8,8% підлітків сказали, що бійки – це спосіб досягти мети, зняти напругу і розважитися.

І хлопці, і дівчата мають нахил до агресивної поведінки, як елементу самоствердження, але хлопці удвічі частіше ображають та принижують проте кожна п'ята з дівчат «самостверджується» застосовуючи фізичну агресію. Дорослішання сприяє зниженню агресивності, але зміни незначні: 40% десятирічних вирішують конфлікти бійками, як і 34% сімнадцятирічних [64].

За результатами опитування встановлено, що проблема агресивної поведінки серед підліткової аудиторії є актуальною. Діти та підлітки є особливо вразливими за таких умов, як низький рівень життя, негативний вплив ЗМІ та сильний соціальний та психологічний стрес, що призводить до агресивних установок та моделей поведінки.

Соціальна та антисоціальна поведінка підлітків визначається складними реакціями, характерними для цього періоду життя, такими як емансипація, групування з однолітками, інтереси (реакції хобі), формування статевого потягу, комплекс безстрашності, авантюризм, прагнення до ризику. У цьому віці у підлітка за короткий час відбуваються глибокі зміни на фізіологічному рівні, має місце його соціальне становлення що супроводжуються зміною соціального статусу та кардинальною зміною внутрішнього світу. У зв'язку з цим виділяють кілька відхилень у підлітковій поведінці, в тому числі і агресивну поведінку.

Агресивна поведінка є особливістю підліткового віку, тому важливо з'ясувати специфіку та причини її формування у цьому віковому періоді. Гормональні зміни, які пов'язана зі статевим дозріванням, активізують сексуальну енергію, яка впливає на виникнення нових потреб, і в той же час комплексів і страхів. Внаслідок дискомфорту і почуття меншовартості підлітки можуть проявляти ворожість до людей. Більш м'якими формами таких захисних реакцій є несміливість, соромливість, нерішучість.

А. Реан відзначав існування двох видів пубертатності – психічної і тілесної. Відповідно до концепції науковця, період психічної пубертатності у розвинутому суспільстві продовжується, що спричиняє додаткові труднощі [17]. Як зазначає А. Реан, негативна фаза пубертатного періоду характеризується підвищеною чутливістю, роздратованістю, неспокійністю, легкозбуджуваністю, а також фізична і душевна нестабільністю, що проявляється через насильницькі дії та конфлікти. Незадоволеність собою підлітки переносять на оточуючий світ [17].

Пасивна меланхолія та агресивний самозахист, на думку американських дослідників А. Бандури та Р. Уолтерса, є способами поведінки підлітків. У взаєминах підлітків простежується агресивна ієрархія. Причому статус агресора чи жертви мінливий. [3].

Український психолог М. Варій відзначає, що у підлітковому віці відбуваються певні зміни емоційної сфери, що впливає на трансформацію агресивності. На думку дослідника, емоції підлітків значною мірою пов'язані зі спілкуванням. Він виділив характерні ознаки агресивної поведінки означеного віку:

1) сильна емоційна збудливість, яка призводить до запальності, бурхливості вияву своїх почуттів, пристрасності, «вибуховості» реакції на несправедливість до себе й своїх товаришів;

2) тривалість негативних емоційних переживань порівняно з дітьми молодшого віку, так підлітки довго не забувають образ;

З позиції І. Фурманова агресивна поведінка підлітка частіше спрямовується на дорослих і близьких. Вона проявляється ворожістю, словесними образами, нахабністю, непокорю, негативізмом, брехнею, прогулами та вандалізмом. Такі підлітки не приховують своєї асоціальної поведінки. Вони можуть мати ранні статеві зносини, вживати тютюн, алкоголь та наркотики.

Формами агресивної антисоціальної поведінки є хуліганство, фізична агресія, жорстокість щодо однолітків. Крадіжки, фізичне насильство [18].

Таким дітям важко встановити оптимальні контакти з однолітками, вони тримаються ізольовано. Деякі з них товаришують зі старшими або молодшими за себе людьми.

Аресивні порушення, за І. Фурмановим, бувають одиночного та групового типу. Підліткам з одиночним типом прояву агресивності властива низька самооцінка і проєктування образу жорстокості. Проте такі діти ніколи не заступаються агресивних дій до інших, навіть якщо такі дії є вигідними. Вони здатні до маніпулювання іншими на свою користь, без найменшої спроби домогтися взаємності. Їх не цікавлять почуття, бажання та благополуччя інших людей. Вони рідко відчувають провини або докори сумління, зазвичай звинувачують інших, їм характерні фрустраційні стани, залежність від психоактивних речовин, недотримуються дисциплінарних норм. Основною ознакою такої поведінки є одиночний характер діяльності [22].

Домінантами групового агресивного типу є ворожість, що проявляється групою активністю в компанії однолітків. Референтна група є важливою і постійною динамічною характеристикою поведінки підлітка, вона впливає на його дії.

Зухвалість і неслухняність підлітків проявляється негативізмом, ворожістю до батьків або вчителів. Діагностичними показниками цього типу розладу поведінки є імпульсивність, дратівливість, відкритий або мовчазний опір вимогам інших, образливість і недовірливість, підлість і мстивість. Для дітей з цими рисами характерні конфліктність, нетерпимість, дратівливість і схильність звинувачувати інших у своїх помилках і труднощах.

На думку американського психолога Джефрі Арнетта, деякі поведінкові відхилення підлітків (агресивна поведінка, делінквентна поведінка, адитивна поведінка, проституція тощо) є наслідком гормональних змін, перебудовою когнітивної сфери підлітка та конформної поведінки. Для дітей цього віку характерні нові соціальні стосунки та обов'язки, які суперечать між потребами, інтересами підлітків і заборонам дорослих.

Нездатність вирішити ці конфлікти призводить до гніву, відчаю, агресивної поведінки підлітків. Коли діти об'єднуються в групи зі своїми однолітками, це може призвести до конфлікту з вчителями, з їхніми батьками та іншими групами. Негативна поведінка продовжується через численні виклики, з якими підліток стикається на шляху до зрілості.

Агресивні підлітки, з різними особистісними характеристиками й особливостями поведінки, характеризуються загальними рисами, ціннісними орієнтаціями, захопленнями, духовними запитами, нестійкими інтересами, у тому числі пізнавальними. Агресивні діти можуть бути інтелектуально й соціально розвиненими особистостями, їхня агресивність є засобом підняття престижу, демонстрування своєї самостійності, дорослості.

Висновки до 1- го розділу

Таким чином, аналізуючи особливості підліткового віку та наукові теорії щодо визначення понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка», можна дійти висновку, що агресивна поведінка підлітків – це стабільні, регулярно повторювальні дії у вербальній чи фізичній формі, які спричинені незадоволеністю потреб і можуть бути небезпечними як для них самих так і для інших осіб. Узагальнюючі наукові підходи до проблеми агресивної поведінки підлітків слід зазначити, що така поведінка може призводити до зниження можливості повноцінної соціалізації особистості дитини та реалізації її особистісного потенціалу. Крім того у сучасній науці існують розбіжності у змістовому визначенні поняття агресивної поведінки, відповідно, і відмінності у підходах до виявлення, профілактики, нівелювання та корекції проявів такої поведінки у підлітків.

Аналіз статистичних даних засвідчує достатньо високий показник поширеності агресивної поведінки серед дітей підліткового віку.

Агресія у дітей – розповсюджене явище у молодшому віці, але в процесі становлення особистості дитини, її поведінка соціалізується. Тому агресивність підлітка у повсякденному житті є проблемою. Дитина

опиняється перед комплексом соціальних і біологічних факторів які, є ризикованими щодо формування агресивної поведінки, через статеве дозрівання, формування підліткових поведінкових-реакцій, а також відсутність стійкого емоційного самоконтролю.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Етапи і методи емпіричного дослідження

Враховуючи результати аналізу теоретичних джерел, що висвітлюють проблеми психологічних феноменів підліткової агресивності, сформульовано емпіричну гіпотезу дослідження: показники агресивної поведінки в підлітковому віці неоднакові в різних вікових групах. Формулюючи дослідницьку гіпотезу наукового вивчення, ми уникали передбачення природи відмінностей, оскільки питання потребує підтвердження реальним та емпіричним матеріалом, який мало досліджений у психології. На основі зафіксованих думок наведено критерії підліткової агресивності, які включають наявність різних видів насильства, агресивних стратегій у соціальних стосунках, особистого конфліктного характеру.

Першим кроком нашого дослідження є планування, яке включає організацію та підготовку робочого процесу. Метод дослідження – поперечний. Було визначено три вибірки по 25 осіб, кожна з яких складалася з осіб 13, 14 та 15 років. Іншими словами, дослідницькі групи склалися з представників старшого підліткового віку. Можна сказати, що вибірка відповідає вимогам репрезентативності. Завдяки такому підходу вдалося порівняти результати та підтвердити гіпотези дослідження. Слід зазначити, що означений віковий проміжок обрано по причині можливості зіставлення параметрів агресивності в максимально вразливий період (13-річна криза) та більш стабільний – 14-15 років. Вибірki були створені на основі добровільної згоди учнів 7-9-х класів закладів загальної середньої освіти м. Глухова. Дослідження проводилося дистанційно, через соціальні мережі, *Viber*, *Telegram* і таке інше.

Для досягнення поставленої мети був підібраний валідний та надійний діагностичний інструментарій: опитувальник стану агресивності Басса-Даркі (додаток А), «Дослідження міжособистісних стосунків» за К. Томасом

(додаток Б), тест «Самооцінка конфліктності» (додаток В), тест А. Асінгера (додаток Г).

Для оцінки симптомів та особливостей агресивної поведінки використано опитувальник Басса-Даркі (Додаток А). Він включає 75 тверджень, у яких респонденти повинні оцінити чи є обрана ситуація характерною чи ні для нього. Обробка здійснюється відповідно до тестового ключа, виділено вісім шкал, що описують різні типи агресивних реакцій: фізична агресія, непряма агресія, роздратування, негативізм, озлобленість, недовіра, вербальна агресія, провина. За допомогою опитувальника можна знайти загальні показники ворожості та агресивності людини.

Тест К. Томаса показує поведінку людей у конфліктних ситуаціях. Опитувальник К. Томаса описує п'ять типів поведінки людини в конфліктній ситуації. Ці змішані стилі згруповані в 30 пар, опитант з кожної пари обирає судження, яке найбільш підходить для нього (Додаток Б). Отримані результати ілюструють домінуючий стиль поведінки в конфлікті: суперництво, співробітництво, компроміс, уникнення, пристосування. Тестовий ключ використовується для визначення домінуючої тенденції конфліктної поведінки.

Тест: «Самооцінка конфліктності» дозволяє визначити свій рівень конфліктності як ознаки агресивності в міжособистісних стосунках (Додаток Б). Цей тест представлений 10 пунктами з протилежні тенденціями поведінки. Респондент оцінює їх за 7-бальною системою. Варіанти реакцій, що запропоновані в процедурах є достатньо узагальненими. Розробка здійснюється шляхом розрахунку балів і включає опис діапазону якості.

Тест А. Асінгера призначений для оцінки показників агресивності у стосунках (Додаток Г). Тест складається з двадцяти питань із відповіддю на вибір. Результати обробляються за тестовим ключем, а потім визначається рівень агресивності в соціальних відносинах.

Другий етап дослідження – збір емпіричного матеріалу. Для максимальної об'єктивності зібраних даних було вирішено провести

анонімне тестування. Перед початком діагностики було проведено бесіду з класними керівниками, щоб з'ясувати можливі негативні реакції учнів та виробити адекватні реагування. При необхідності давалися відповіді на запитання для уточнення розуміння інструкції. Слід зазначити, що ми намагалися максимально мотивувати підлітків працювати з нами при цьому прагнули не тиснути на них.

Третій етап нашого дослідження полягав у кількісній і якісній обробці зібраних даних. Обробку результатів проводили підраховуючи бали за тестовими ключами та визначали відсотки, що відповідають проаналізованим випадкам.

Четвертий етап – інтерпретація та узагальнення отриманих даних, що здійснюється шляхом порівняння результатів, отриманих для різних вікових категорій.

2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих даних дослідження динаміки агресивної поведінки підлітків

Результати методики А. Басса та А. Даркі аналізувалися як за окремими шкалами так і за загальними. Через те що тестовий ключ передбачав лише порядок виділення за певним типом агресивної реакції якісний рівень вибираємо самостійно. Наприклад, якщо за шкалою максимально можна набрати 10 балів, то низькому рівню відповідають показники від 0 до 3 балів; середньому – від 4 до 7 балів; високому – від 8 до 10 балів. Цей принцип обрахунку застосовувався до всіх шкал.

Аналізуючи отримані дані дослідження динаміки агресивної поведінки підлітків за кожною шкалою слід зазначити, що 60% 13-річних підлітків мають середній рівень фізичної агресії. Це вказує на здатність застосовування фізичного насилля до інших людей. Високий і низький показники досліджуваної ознаки розподілилися порівну – 20% (Рис. 2.1.).

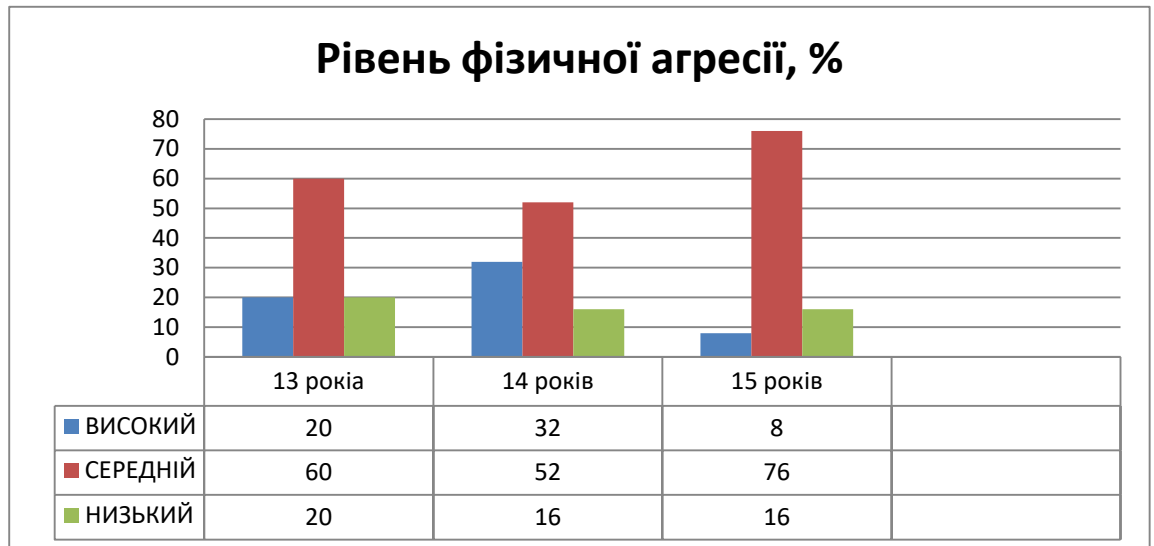

Рис. 2.1. Показники шкали фізичної агресії (опитувальник Басса-Даркі)

Що стосується 14-річних підлітків то слід зауважити, що середній рівень прояву фізичної агресії знизився (52%), натомість зріс високий рівень (32%). Низький же рівень досліджуваного явища суттєво не змінився (16%) порівняно з попереднім віковим етапом. Значні зміни щодо прояву фізичної агресії спостерігаються до кінця пубертатного періоду (15 років). Таким чином, високий рівень цієї ознаки значно падає до 8%, тоді як середній рівень становить 76%, а низький рівень – 16%. Отримані результати підтверджують твердження, що віковий діапазон 14 років є найвищим за показниками фізичної агресивності підлітків, а після 15 років спостерігається значне зниження фізичної агресії.

Непряма агресія відноситься до емоційних реакцій, які спрямовані на кого-небудь обхідним шляхом (розпускання пліток, плетіння інтриг). Отримані результати представлені на Рис. 2.2. У більшості (64%) 13-річних підлітків цей показник зафіксовано на середньому рівні. Низький рівень непрямой агресії спостерігається у 28 % досліджуваних, а високий – лише у 8%. У період 14 років тенденційні прояви непрямой агресії не зазнають значних змін: високий рівень зафіксовано у 8% досліджуваних, середній у 56%, а низький у 36 % респондентів. У 15-річних опитаних показники цього типу агресивних реакцій розподілилися таким чином: високі показники діагностовано у 20% опитаних. Вони використовують агресію обхідним

шляхом – у вигляді пліток, образливих жартів, вибухів люті. Середній рівень прояву непрямой агресії спостерігається у 64% підлітків цього віку, низький рівень зафіксовано у 16% опитаних. Це означає певне зростання показників непрямой агресії до кінця підліткового віку.

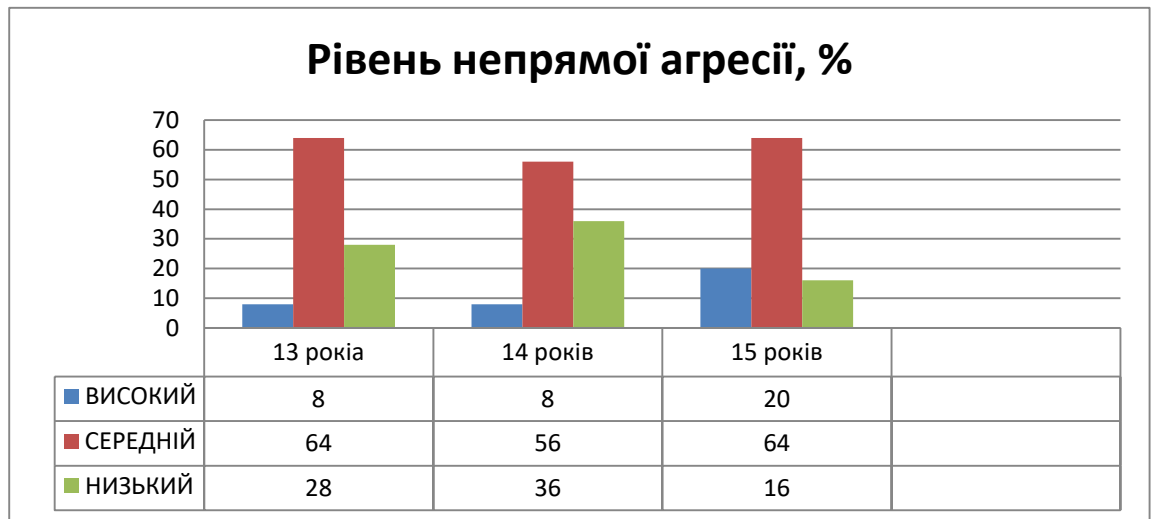

Рис. 2.2. Показники шкали непрямой агресії (опитувальник Басса-Даркі)

Роздратування – це реакція на ситуацію, пов’язану з перешкодою, на яку об’єктивно неможливо відреагувати агресивно, або ж можливо, але на цю реакцію накладена внутрішня заборона. Воно відображає швидкість появи агресивної реакції (злість, досаду). Виявилось, що серед 13-річних показники цієї риси розподіляються так: високий рівень роздратування виявлено в 28% респондентів, середній рівень проявляється в 64% підлітків, а низький рівень характерний лише 8% дітей цього вікового проміжку. Аналізуючи прояви роздратування чотирнадцятирічних підлітків слід зауважити зростання високого рівня (44%) цього показника порівняно з іншими віковими проміжками. Середній рівень виявлено в 52% респондентів, а низький у 4% дітей. У 15 років спостерігається зниження роздратування: високий рівень у 8% членів вибірки, середній у 68%, а низький у 24% опитаних підлітків (Рис. 2.3.) Отже, реакція роздратування набуває найбільшого рівня в чотирнадцятирічних підлітків і унормовується на кінець підліткового віку. На нашу думку такі результати можна пояснити тим, що саме у цей період життя відбуваються досить активні фізіологічні зміни,

наприклад, зростає рівень вироблення гормонів, зокрема вироблення статевих гормонів, які значно впливають на поведінку. Ось тому підліткам володіти собою в стресових ситуаціях є надзвичайно складним. Зіставляючи показники шкал роздратування і фізичної агресії, слід зазначити, що спалахи гніву не обов'язково переходять у конкретні дії.

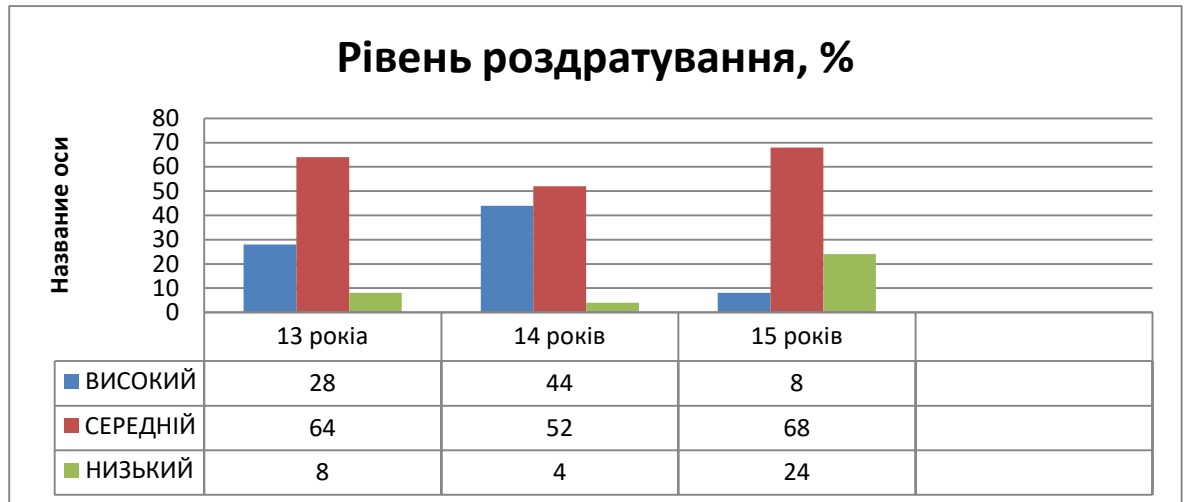

Рис. 2.3. Показники шкали роздратування агресії (опитувальник Басса-Даркі)

Негативізм, у даній методиці, трактується як ворожа поведінка, яка може варіюватися від пасивного опору усталеним традиціям і законам (правилам виховання, настановам батьків тощо) до активної боротьби. Результати представлені в таблиці 2.4. Високий рівень прояву цього явища спостерігається у підлітків 14 років (52%), у тринадцятирічних дітей високий рівень спостерігається в 32%, а у п'ятнадцятирічних – 24%. Середні показники досліджуваного явища найбільше проявляються в 13 і 15 років (52%), в 14 років цей рівень простежується в 40% дітей. Прояви низького рівня негативізму найбільше характерно для п'ятнадцятирічних підлітків (24%), у тринадцятирічних – 16% і лише у 8% чотирнадцятирічних підлітків.

Отримані результати свідчать про те, що високі тенденції до опозиційної моделі поведінки більш характерні для чотирнадцятирічних підлітків, а в кінці цього періоду відзначається зниження показників цієї форми реакції, яка може проявлятися у вигляді демонстративно вираження

невдоволення, схильності до негативного мислення і висловлювань, в баченні в оточуючих лише їх недоліків, недоброзичливому настрої.

Таблиця 2.4.

Показники шкали негативізму (опитувальник Басса-Даркі)

Вік респондентів	Рівень негативізму, %		
	Високий	Середній	Низький
13 років	32	52	16
14 років	52	40	8
15 років	24	52	24

Образа – це негативна емоційна реакція на реальні чи уявні дії інших, що виражається у вигляді заздрості та гніву. Результати представлені в таблиці 2.5. 8% 13-річних учасників мають високу схильність до навмисного приниження честі і гідності особистості, 64% – помірну схильність до образ і 28% – низьку схильність до образ. У 14 років високі показники становили 12%, середні 68% і низькі 20%. Серед 15-річних респондентів лише 4% мають високий рівень досліджуваного явища, 72% – середні показники, низькі показники – 24%.

Загальний аналіз отриманих результатів підтверджує висновок про те, що схильність до образи, як деструктивного відчуття в підлітковому віці істотно не змінюється. Домінування середнього рівня показників шкали образи вказує на те, що така реакція підлітків не обов'язково перейде в гострі, зовнішні емоційні відповіді.

Таблиця 2.5.

Показники шкали образи (опитувальник Басса-Даркі)

Вік респондентів	Рівень образи, %		
	Високий	Середній	Низький

13 років	8	64	28
14 років	12	68	20
15 років	4	72	24

Аналізуючи показники шкали підозрливості, які відображають рівень недовіри до оточення (табл. 2.6.) слід зазначити, що у всіх досліджуваних респондентів спостерігається переважно середній рівень прояву підозрливості. Це свідчить про те, що підлітки більш схильні до обережних дій, вони потайливі, вороже настроєні стосовно інших. Поступово зростання цих показників спостерігається в старшому підлітковому віці.

Таблиця 2.6.

Показники шкали підозрливості (опитувальник Басса-Даркі)

Вік респондентів	Рівень підозрливості, %		
	Високий	Середній	Низький
13 років	0	84	16
14 років	8	72	20
15 років	28	56	16

Вербальна агресія передбачає комунікативні девіації (табл. 2.7). При обробці отриманих даних високий рівень цієї активності мають 20% учасників старше 13 років, середній – 68% і низький – 12%. Чотирнадцятирічним підліткам властива висока вербальна агресія (36%), середня – 48%, низька – 16%. У п'ятнадцятирічних дітей ситуація змінюється, спостерігається зменшення високого рівня комунікативних девіацій (12%), а середні та низькі рівні досліджуваного явища зростають (68% та 20%). Відповідно до послідовності подій, аргумент на користь вербальної агресії досягає свого піку в 14 столітті і зменшується в 15 столітті. Ми також виявили, що результати вербальної агресії подібні до результатів фізичної агресії. Отримані результати свідчать про те, що показники вербальної агресивності досягають максимуму у віці 14 років і знижуються у

віці 15 років. Показники мовленнєвої девіації схожі з показники фізичної агресії.

Таблиця 2.7.

Показники шкали вербальної агресії (опитувальник Басса-Даркі)

Вік респондентів	Рівень вербальної агресії, %		
	Високий	Середній	Низький
13 років	20	68	12
14 років	36	48	16
15 років	12	68	20

Аналізуючи отримані результати за шкалою почуття провини (табл. 2.8.), було встановлено, що у всіх досліджуваних групах переважають середні і низькі рівні провини, яка може супроводжуватися аутоагресією (агресією, спрямованою на себе) і почуттям страху. На нашу думку причиною почуття провини є конфлікт розуму та інстинктів у підлітковому віці, тобто вони мають обов'язки, подібно до дорослих, і бажання – подібно до дітей.

Таблиця 2.8.

Показники шкали почуття провини (опитувальник Басса-Даркі)

Вік респондентів	Рівень вербальної агресії, %		
	Високий	Середній	Низький
13 років	4	44	52
14 років	0	48	52
15 років	8	68	24

Загальні показники ворожості та агресивності підлітків 13-15 років представлені у таблицях 2.9 та 2.10. Під ворожістю розуміється установка, готовність певним чином сприймати й оцінювати події.

Аналізуючи індекс ворожості (інтегральний показник образи і підозрілості), слід відмітити, що високий рівень прояву мінімальний: виявлені лише в 4% чотирнадцятирічних дітей, та 8% тринадцятирічних, у старших підлітків високий рівень прояву досліджуваного явища не виявлено. Проте спостерігається тенденція до переважання середнього рівня, приблизно у половини респондентів кожної вікової групи. Низькі показники ворожості простежуються в 40% 13-річних, 28% 14-річних і 56% 15-річних дітей. Отже виражена ворожість не характерна для підліткового віку.

Таблиця 2.9.

Інтегральний показник ворожості (опитувальник Басса-Даркі)

Вік респондентів	Рівень інтегрального показника ворожості, %		
	Високий	Середній	Низький
13 років	8	52	40
14 років	4	68	28
15 років	0	44	56

Таблиця 2.10.

Інтегральний показник агресивності (опитувальник Басса-Даркі)

Вік респондентів	Рівень інтегрального показника агресивності, %		
	Високий	Середній	Низький
13 років	16	60	24
14 років	32	52	16
15 років	12	64	24

Щодо індексу агресивності (інтегральний показник фізичної, непрямой та вербальної агресії) спостерігається схожий розподіл показників зі шкал фізичної та вербальної агресії. У 13-річних і 15-річних респондентів виявлена схожість у проявах загальної агресивності високий рівень зафіксовано в 16% і 12% відповідно, середній – у 60% і 64%, низький – у 24%. У 14-річних підлітків спостерігається тенденція до зростання високого

рівня інтегральних показників фізичної, непрямой та вербальної агресії (32%), тоді як інші рівні знижуються (середній – 52%, низький – 16%). Тобто найвищий рівень агресії характерний для 14-річного періоду, а до 15-річного віку ця емоційна реакція стабілізується.

У досліджуваних групах підлітків спостерігаються тенденції до таких видів агресії, як вербальна, фізична агресія для якої характерна спрямованість на іншу особу прямим шляхом, а також образа котра супроводжується заздрістю та ненавистю до соціального оточення, які зумовлені почуттям прикrostі та гніву на весь світ за дійсні та вигадані страждання. Слід також зазначити, що за результатами нашого дослідження в досліджуваних групах підлітків показники всіх інших видів та форм агресії наближаються середнього рівня, тобто достатньо виражені.

Аналіз отриманих результатів за методикою К. Томаса, яка спрямована на визначення моделі поведінки в конфліктній ситуації встановлено (рис. 2.1., табл. 2.11.), що тактика суперництва домінує в 13-річних і 14-річних респондентів (32% і 48% відповідно). Майже половина чотирнадцятирічних підлітків прагнуть задовольняти власні інтереси, незважаючи на інтереси інших. Вони орієнтовані на власні ідеали та здібності. Вже в 15 років популярність цієї поведінкової тенденції значно знижується (20%).

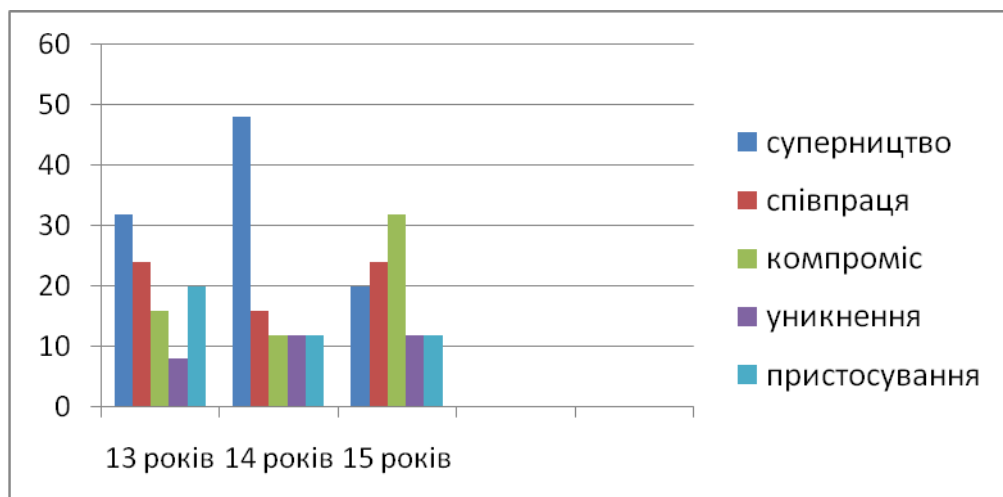

Рис. 2.1. Розподіл домінуючих стратегій поведінки підлітків у конфліктній ситуації (інтервал 13-15 років).

Співпраця, за умови збігу бажань та інтересів, простежується у чверті підлітків 13 і 15 років, у 14-річних респондентів цей відсоток зменшується (16%).

Третина 15-річних підлітків (33%) обирають тактику компромісу. Вони здатні поступитися своїми інтересами, але така тактика спрацьовує лише за умові рівності сил. У 13 і 14 років зберігається схильність до безапеляційності суджень і поведінки, лише 16% 13-річних і 12% 14-річних виявляють прагнення до компромісу, але за рахунок співпраці у вирішення наявних проблем.

Тактика уникнення в конфліктних ситуаціях не характер для цього віку. Ухилення від конфронтації спостерігається лише у 8% 13-річних та у 12% осіб 14-ти і 15-ти років.

13-річні підлітки (20%) більш схильні на відміну від 14-річних (12%) і 15-річних (12%) до пристосування. Таку тактику вони обирають коли мають мало шансів на перемогу, або коли для партнера таке рішення буде певним уроком.

Таблиця 2. 11.

Результати методики К. Томаса

Вік респондентів	Рівень інтегрального показника агресивності, %				
	суперництво	співпраця	компроміс	уникнення	пристосування
13 років	32	24	16	8	20
14 років	48	16	12	12	12
15 років	20	24	32	12	12

Тож, підлітки 13-14 років схильні до конфронтації і суперництва, вони намагаються довести власну перевагу. Проте в 15 років відбувається стабілізація цієї ситуації, виявляється прагнення до компромісу, але за рахунок співпраці у вирішення наявних проблем. Однак, виявлено що

уникнення й пристосування є найменш прийнятною тактикою у конфліктних ситуаціях у цьому віці.

З метою підтвердження та перевірки попередніх результатів використовувався тест «Самооцінка конфліктності». Особливістю цього діагностичного засобу є те, що його результати залежать від особливостей розвитку рефлексії особистості підлітка. Аналіз результатів показав (табл. 2.12, рис. 2.2.), що високий рівень конфліктності не притаманний 13-річним. Оцінка рівня вказаного показника поступово зростає в залежності від досліджуваної вікової групи: 13 років – 24%, 14 років – 36%, 15 років – 40%. 56% 13-річних, 64% 14-річних і 40% 15-річних описали конфліктність як слабо виражене явище. Водночас відсутність конфліктних явищ спостерігалась у 12% підлітків 13 років та 8% підлітків 15 років. Уникнення конфліктних взаємодій зростає з віком і характерно для 12% 15-річних респондентам.

Слід зазначити, що попередньо отримані результати дещо відрізняються від показників за методикою «Самооцінка конфліктності». Ця ситуація характеризується зростанням прояву відкритої конфліктності, особливо у віці 15 років. Спостережувані тенденції можна пояснити недостатнім розвитком рефлексів у підлітків, бо початок стабілізації структури самооцінки відбувається саме в досліджуваному віковому інтервалі. Разом з тим, схильність до уникнення конфліктних ситуацій корелюються з показниками отриманими за методикою Томаса.

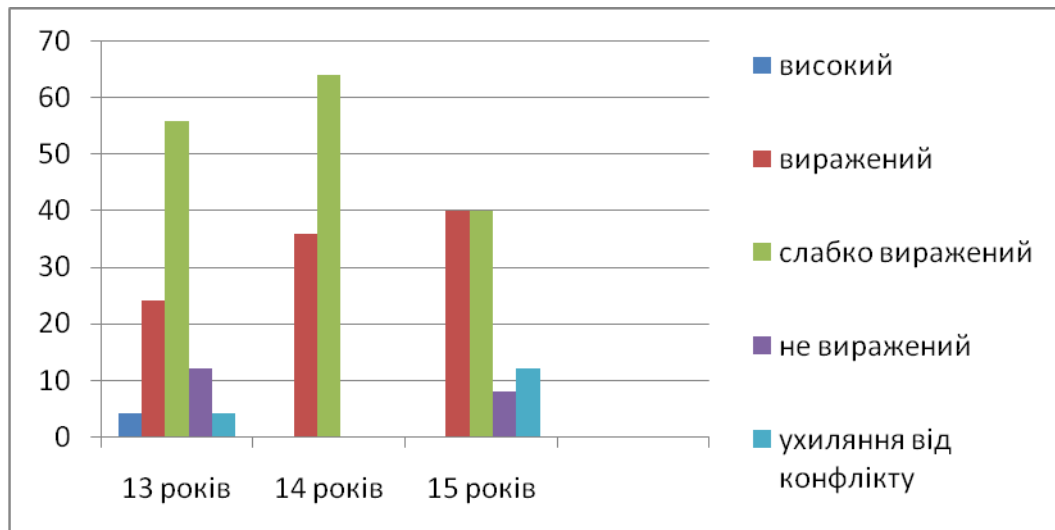

Рис. 2.2. Рівень конфліктності за тестом «Самооцінка конфліктності»

Таблиця 2.12.

Результати тесту «Самооцінка конфліктності»

Вік респондентів	Рівень конфліктності, %				
	високий	виражений	Слабо виражений	Не виражений	Уникнення конфліктних ситуацій
13 років	4	24	56	12	4
14 років	0	36	64	0	0
15 років	0	40	40	8	12

Аналізуючи результати тесту Асінгера, метою якого є самозвіт, щодо міри агресивності як властивості особистості (табл. 2.13) слід зазначити, що в половини досліджуваних респондентів переважає середній рівень показника агресивності як адекватної реакція стосовно обставин, але у 20% тринадцятирічних і 36% чотирнадцятирічних підлітків спостерігається високий рівень показника агресивності. Для таких дітей характерна агресія деструктивного, руйнівного типу, коли людина навмисно її проявляє з метою образити, заподіяти шкоду. Але в 15-річних дітей цей показник стабілізується, це пов'язано із формуванням самосвідомості й емоційної сфери особистості.

Таблиця 2.13.

Результати тесту Асінгера

Вік респондентів	Рівень показника агресивності, %		
	Високий	Середній	Низький

13 років	20	64	16
14 років	36	56	8
15 років	12	64	24

2.3. Методичні рекомендації батькам щодо взаємодії з агресивними підлітками

Пам'ятайте, що забороняти і підвищувати голос – недієвий спосіб боротьби з агресією, сподіватися на зниження агресії дитини можна лише шляхом розуміння причин агресивної поведінки та їх усунення.

Якщо епізоди агресії трапляються досить часто, ви можете допомогти своїй дитині направити агресію в безпечне русло. Це може бути спорт, особливо плавання.

Подавайте дитині особистий приклад ефективної поведінки. Зберігайте контроль над собою, не давайте вихід гніву. Намагайтеся негативно не оцінювати при дитині своїх колег, друзів.

Зменшити рівень агресії дитини можна використовуючи прийоми-несподіванки (питати поради, ставити несподівані запитання тощо).

Після конфлікту поговоріть з дитиною про причини його виникнення та з'ясуйте неправильну поведінку дитини, яка стала причиною конфлікту. Допоможіть їй знайти інші шляхи виходу з конфліктної ситуації.

Для дитина має значення повсякчас відчувати що її люблять, цінують і приймають. Вони повинні переконатися, що потрібні і важливі для батьків. Не бійтеся вибачитися, якщо відчуваєте не правоту. Необхідно тактовно і послідовно навчати дитину самоконтролю, внутрішньої зібраності і стриманості. Діти повинні усвідомлювати, що дорослий – їхній союзник у вирішенні внутрішніх проблем.

Звичайно, ці положення легше запропонувати, ніж втілювати у життя. Але їх дотримання допоможе зменшити прояви агресивності у стосунках з підлітками.

Висновки до 2-го розділу

Для визначення вікових відмінностей у проявах агресії в підлітковому віці використано опитувальник Басса-Даркі щодо схильності до агресії, визначення стилю поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса, тест «Самооцінка конфліктності» та тест-самозвіт, щодо визначення агресивності у стосунках Асінгера. Дослідження проводилося з використанням емпіричного крос-зрізу, в якому порівнювалися агресивні тенденції в досліджуваних вибірках 13, 14 та 15 років.

Отримані результати свідчать про те, що в підлітковому віці показники фізичної та вербальної агресії, негативу, образи та дратівливості досягають піку у віці 14 років, але потім, у віці 15 років, ці показники значно знижуються. У той же час кількість ознак непрямой агресії дещо збільшується в пізньому підлітковому віці. Отримані результати свідчать про те, що до кінця підліткового віку поступово зростає недовіра та підозрілість до людей з оточення. Весь спостережуваний віковий проміжок характеризується середнім або низьким рівнем почуття провини, яке може бути пов'язане із загальною імпульсивністю індивідів і низьким почуттям відповідальності за свої дії. Схильність до ворожості не властива дітям 13–15 років. Згідно з результатами дослідження, конфронтація та суперництво є найпопулярнішими стратегіями поведінки в конфлікті серед молоді 13-14 років, але ситуація стабілізується до 15 років. Наприкінці досліджуваного періоду важливість компромісу та співпраці у вирішенні конфліктів зростає.

Уникання та пристосування найменш поширені моделі поведінки в конфлікті серед підлітків. Більш того, можна сказати, що для підлітків характерно недостатньо розвинена рефлексія щодо власного бачення проявів конфліктності.

Загалом можна сказати, що агресивна поведінка в підлітковому віці має найвищі показники у 14 років, а до 15 років її прояв зменшується, що, на нашу думку, пов'язано зі стабілізацією самооцінки особистості та емоційної сфери. Ці висновки були підтверджені тестом Асінгера.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного теоретичного аналізу та результатів дослідження проблеми агресивної поведінки підлітків отримано наступні загальні висновки.

1. Агресивна поведінка підлітків – це безперервна і повторювана серія вербальних або фізичних дій, які є результатом незадоволених потреб і можуть бути небезпечними для них самих або оточуючих.

Агресивна поведінка підлітків – це безперервна і повторювана серія вербальних або фізичних дій, які є результатом незадоволених потреб і можуть бути небезпечними для них самих або оточуючих.

Боротьба з агресивною поведінкою дітей передбачає реалізацію кількох заходів. Завданнями діагностичних заходів є: рання психолого-педагогічна діагностика особистості та поведінкових особливостей підлітків; виявлення соціальних порушень; вивчення особистісних і міжособистісних причин розвитку агресивної поведінки. Педагогічний інструментарій, спрямований на вирішення проблем агресивної поведінки підлітків, включає такі напрямки: створення адекватного простору для виховання та профілактики;

створення умов для навчання необхідним соціальним навичкам; інтегрування отриманих навичок в соціальні ситуації.

Головна мета психологічного втручання – створити умови для емоційного самоконтролю підлітків; створити позитивне соціально-психологічне середовище; розвивати звички продуктивного способу життя.

2. Отримані результати свідчать про те, що в підлітковому віці показники фізичної та вербальної агресії, негативу, образи та дратівливості досягають піку у віці 14 років, але потім, у віці 15 років, ці показники значно знижуються. У той же час кількість ознак непрямой агресії дещо збільшується в пізньому підлітковому віці. Отримані результати свідчать про те, що до кінця підліткового віку поступово зростає недовіра та підозрілість до людей з оточення. Весь спостережуваний віковий проміжок характеризується середнім або низьким рівнем почуття провини, яке може бути пов'язане із загальною імпульсивністю індивідів і низьким почуттям відповідальності за свої дії. Схильність до ворожості не властива дітям 13–15 років.

3. Згідно з результатами дослідження, конфронтація та суперництво є найпопулярнішими стратегіями поведінки в конфлікті серед молоді 13-14 років, але ситуація стабілізується до 15 років. Наприкінці досліджуваного періоду важливість компромісу та співпраці у вирішенні конфліктів зростає. Уникання та пристосування найменш поширені моделі поведінки в конфлікті серед підлітків. Більш того, можна сказати, що для підлітків характерно недостатньо розвинена рефлексія щодо власного бачення проявів конфліктності.

4. Загалом можна сказати, що агресивна поведінка в підлітковому віці має найвищі показники у 14 років, а до 15 років її прояв зменшується, що, на нашу думку, пов'язано зі стабілізацією самооцінки особистості та емоційної сфери.

На основі теоретичних та емпіричних досліджень з даного питання можна підтвердити гіпотезу про динаміку агресивної поведінки в різні періоди підліткового віку. Інші перспективи вивчення проблеми можна

побачити в розробці програм корекції агресивної поведінки та зниження рівня агресивності в підлітковому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев Ю. С. Агресивна поведінка підлітків : сутність, причини та види. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка* № 20. Львів : ЛНУ, 2011. 231 с.
2. Астремська І. В., Жайворонок Ю. Г. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Соціологія.* 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 111–115.
3. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2011. 22 с.
4. Балакірева О.М. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді: монографія. Київ : УІСД ім. О. Яременка, 2007. 128 с.
5. Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. *Психолог.* 2005. №36. С. 17–24.
6. Барабанова Н. Формування у підлітків навичок спілкування, адекватного типу поведінки у конфлікті та зниження агресивності. *Психолог.* 2005. №36. С. 17-24.
7. Бафталовська Н. Я. Агресивна поведінка підлітків. *Шкільному психологу усе для роботи.* 2010. № 6. С. 9–11.
8. Бегеза Л. Є., Трофимчук В. В. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. *Психологічний часопис.* 2019. Т. 5, № 12. С. 207-219.
9. Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Молодий вчений.* 2017. № 9. С. 85–89.
10. Бичковська Г. Агресивна дитина. Запобігання та обмеження проявів. *Психолог.* 2018. № 5/6. С. 32-34.

11. Бік О. Вплив ЗМІ на розвиток агресивних моделей поведінки у молодіжному середовищі. Збірник праць науково-дослідного центру періодики НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2006. №14. С. 344–349.
12. Біркова І. Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці : заняття з елементами тренінгу. *Психолог.* 2016. № 21/22. С. 27-29.
13. Борисова В. О., Ігнатенко О. В. Агресивність у підлітковому віці та вплив на неї вікових криз. *Вісник [Київського інституту бізнесу та технологій]*. 2017. Вип. 2. С. 75.
14. Будянський М. Ф. Особливості прояву агресивності в підлітків. *Наука і освіта.* 2013. №3 С. 36–39.
15. Вечірко Н. Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки : заняття з елементами. *Психолог.* 2016. № 9/10. С. 16-25.
16. Вітюк О.Ю. Програма занять з корекції агресивності учнів 5-8 кл. *Практична психологія та соціальна робота,* 2007. №7. С. 35–46.
17. Вовк Г. Робота з агресивними дітьми. *Психолог.* 2009. № 44. С. 13–16.
18. Вознюк О. В. Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки: спроба міждисциплінарного аналізу. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка.* Житомир, 2017. Вип. 2 (88) : Педагогічні науки. С. 61-64.
19. Волянская Е.В. Социокультурная детерминация подростковой агрессии. Киев : ПЦ «Фолиант», 2004. 174 с.
20. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Серія : Соціологія. 2016. № 3. С. 117 - 134.

21. Вольнова Л.М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2012. № 3-4. С. 60-70.
22. Вольська М., Мороз А. Причини виникнення агресивної поведінки у дошкільному віці. *Психологія молодшого школяра* : зб. наук.-метод. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир : Рута, 2016. С. 23-26.
23. Гайдамашко І.А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. пр. Хмельницький : ХГПА, 2008. Вип. 3. С. 53-55.
24. Гаркавенко Н. В. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків. Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : *Психологія і педагогіка*. 2011. Вип. 17. С. 57-65.
25. Гнатенко П. Агресія і природа людини. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2017. № 3-4. С. 12-16.
26. Гурлєва Т.С. Причини виникнення і перспективи попередження підліткової важковиховуваності. *Психолог*. 2007. № 9. С.6 - 10.
27. Денисова М. Ф., Музика Н. М., Шкіряк-Ніжник З. А. Підліткова агресія, причини та фактори ризику. *Здоров'я дитини*. 2019. Т. 14, № 8. С. 470-474.
28. Дзюба Т. Агресивність: виявити і подолати (оцінювання індивідуальної агресивності за методом А. Асінгера). *Завуч*. 2007. № 13. С.19-21.
29. Дмитрієва С., Мачушник О. Підліткова агресивність та шляхи її корекції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. пр. Сєверодонецьк, 2018. № 1 (45). С. 108-117.
30. Дроздов О. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень. *Соціальна психологія*. 2006. № 1 (15). С. 43-49
31. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості. Чернігів: ЧДПУ ім. Т.Шевченка, 2000. 156 с.

32. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості: навчальний посібник. Чернігів: ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2000. 156 с.
33. Ігнат'єва О., Куліш М. Особливості агресивної поведінки молодших школярів. *Психологія молодшого школяра* : зб. наук.-метод. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир : Рута, 2016. С. 56-60.
34. Ільїна Н.М. Конфлікти в загальноосвітній школі : навч. посіб. Суми : Унів. книга, 2015. 182 с.
35. Капітанчук Л. С. Психологічна підтримка інновації особистості учнів з підвищеним рівнем агресивності. *Класний керівник Усе для роботи*. 2016. №2. С. 51-55.
36. Качанова Ю. В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія*. 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 29–32.
37. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія*. 2010. Т. 146, Вип. 133. С. 50–54.
38. Качмар О. В. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу: спроба філософської концептуалізації. *Гілея*. 2017. Вип. 121. С. 112-115.
39. Качмар О. Освіта як дієвий механізм профілактики й подолання агресивної поведінки особистості. *Вища школа*. 2017. № 4. С. 55-64.
40. Кириленко В. Корекційна робота психолога та соціального педагога / соціального працівника з профілактики й подолання агресивної поведінки молодших школярів. *Початкова школа* 2018. № 1. С. 54-57 ; № 2. С. 50-53.
41. Комісарова О. Проблеми підлітків: Шляхи розв'язання. *Психолог* 2009. № 15-16. С. 46 - 52.

42. Кононенко Ю. В., Сопівник І. В. Агресивність підлітків із сільської місцевості: діагностика та соціально-педагогічна профілактика. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. Вип. 6. С. 91-95.
43. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 80-85.
44. Кравченко Л. Подолання агресивної поведінки молодших школярів: педагогічний аспект. *Науковий пошук молодих дослідників*. Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, Студ. наук. т-во фіз.-мат. ф-ту. Житомир, 2018. Вип. XI. С. 87-89.
45. Левченко А. Психологічні особливості підліткового віку. *Психолог*. 2003. № 42. С. 9 - 16.
46. Лежух І., Касярум К. Агресивність молодшого школяра. *Вісник [Київського інституту бізнесу та технологій]*. 2016. Вип. 2. С. 83-84.
47. Лящ О. П. Особливості типології агресивних проявів особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. К.: Логос, 2006. Т.7., Вип.9. С. 224-231.
48. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ, 2005. 24 с.
49. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С.142.
50. Мойсеєва О. Є. Психологія агресивності підлітків: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук: 19.00.07. Київ, 2011. 42 с.
51. Морєва Є. Дитяча агресивність та способи її подолання. *Виховання школярів*. 2008. № 5 С. 31 – 34.
52. Нерета В. С. Агресивна дитина. Харків : Видавнича група «Основа», 2015. 187 с.

53. Ничипоренко К. Прояви агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. *Інноваційні процеси в розвитку дошкільної та початкової освіти* : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Житомир. держ. унт ім. І. Франка. Житомир, 2018. С. 191-193.

54. Ніколайчук О. С. Вплив сімейного виховання на розвиток агресивності дошкільників. *Сучасні тенденції і пріоритети компетентнісного підходу в підготовці майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти* : зб. наук.-метод. пр. / М-во освіти і науки України, Нац. акад. пед. наук України, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир : Полісся. Ч. 3. С. 120-127.

55. Новікова Н. Подолання агресивної поведінки підлітків : корекц.-розвив. Програма. *Психолог*. 2017. № 7/8. С. 21-33.

56. Павелків В. Р. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 31. С. 293-303.

57. Панов М. С. Діагностування агресивної поведінки підлітків спеціалізованих навчальних закладів. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2014. Т. 19, Вип. 1. С. 243.

58. Перхайло Н. А. Вербальна агресія підлітків як об'єкт соціально-педагогічної профілактики. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2015. №2. С. 125-130.

59. Плєскановська А. Попередження та корекція агресивності. *Відкритий урок*. 2011. № 4. С. 26-32

60. Самойлов А. М. Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 39(4). С. 177–183.

61. Синицька О. М. Профілактика агресивності дітей старшого дошкільного віку методами арт-терапії / *Підготовка фахівців у контексті*

становлення Нової української школи : у 2-х ч. / за заг. ред. В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. Житомир, 2018. Ч. 1. С. 170- 173.

62. Супрун М., Перепечина Н. Девіантна поведінка дітей і підлітків: соціально-психологічний аспект. *Соціальна психологія*. 2009, № 2. С. 178 - 185.

63. Туркот Т. Агресивна поведінка: виявити, запобігти, допомогти. *Дошкільне виховання*. 2016. № 12. С. 6-8.

64. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція. *Психолог*. 2009. № 35. С. 17–23.

65. Чайковська О.М. Психологічні особливості агресивності підлітків залежно від ступеня їх девіантності. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. КПНУ мені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ : 2012. Вин. 16. С. 789-798.

66. Четверікова Н. Глинотерапія. Робота з першокласниками, які мають труднощі з адаптацією, що виявляються в агресивній поведінці. *Психолог*. 2017. № 17/18. С. 14-18

67. Чуб Н. В. Агресивність. «Важкі» діти. Знайти підхід. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. 2018. N 3. С. 36-38.

68. Шкарлатюк К.І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. *Психологічні перспективи*. Вип. 17. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. С. 273–280.

69. Яськова Н. Використання електронних соціальних мереж у виховній роботі (на прикладі попередження агресивної поведінки учнів). *Застосування електронних соціальних мереж як інструментів формування інформаційноосвітнього середовища навчання старшокласників* : метод. рек. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т інформ. технологій і засобів навчання ; [за ред. О. П. Пінчук]. Київ : Пед. думка, 2018. С .20-22.

70. Bass A.H. *The Psychology of Aggression*. N.Y., 1961.

71. Dollard J., Doob L., Miller N.E., Mowrer H.O., Sears R.R. *Frustration and aggression*. New-Haven, Yale, 1939.

72. Feshbach S. Empathy training and the regulation of aggression: Potentialities and limitations. *Academic Psychology Bulletin*, 1982. P/ 399-413.

ДОДАТОК А

**Методика діагностики показників і форм агресії
А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького)**

Інструкція: Прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: «так», «можливо, так», «можливо, ні», «ні».

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкочити кому-небудь.
2. Іноколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернуться по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчути.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згідні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно «дістають» нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості іноколи буваю похмурий.

35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "ніколи не довіряй чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмю поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки. * 69. Не сумую із-за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.
71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.
72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці часто підвищую голос.
 74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.
 75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

При обробці даних в звичайних умовах відповіді «ТАК» і «МОЖЛИВО, ТАК» об'єднуються (сумуються як відповіді «ТАК»), так же як і відповіді «НІ» і «МОЖЛИВО, НІ» (сумуються як відповіді «НІ»).

КЛЮЧ 1 для обробки результатів випробування по опитувальнику.

«1». ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ (К=11):

1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.

«2». ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ (К=8):

7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.

«3». ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ (К=13):

2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.

«4». НЕГАТИВІЗМ (К=20):

4+, 12+, 20+, 28+, 36-.

«5». РОЗДРАТУВАННЯ (К=9):

6+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.

«6». ПІДОЗРЛИВІСТЬ (К=11):

6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.

«7». ОБРАЗА (К=13):

5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.

«8». ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ (К=11):

8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 7+.

Номери питань зі знаком «-» потребують і реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь «ТАК», то ми його реєструємо як відповідь «НІ», якщо була відповідь «НІ», реєструємо як відповідь «ТАК».

КЛЮЧ 2 з бланком для аналізу результатів.

	"1"	"3"	"5"	"4"	"7"	"6"	"2"	"8"
	1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+
	9-	10+	11-	12+	13+	14+	15+	16+
	17-	18+	19+	20+	21+	22+	23+	24+
	25+	26-	27+	28+	29+	30+	31+	32+
	33+	34+	35-	36-	37+	38+	39-	40+
	41+	42+	43+		44+	45+	46+	47+
	48+	49-	50+		51+	52+	53+	54+
	55+	56+	57+		58+	59+	60+	61+
	62+	63+	64+			65-	66-	67+
	68+		69-			70-	71+	
			72+				73+	
							74-	
							75-	
	11	13	9	20	13	11	8	

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний в дужках при кожному з параметрів агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення нормовані показники, які характеризують індивідуальні та групові результати (нульові значення не прораховуються).

Сумарні показники:

("1" + "2" + "3") : 3 = ІА - індекс агресивності;

("6" + "7") : 2 = ІВ - індекс ворожості.

А.Басса та А. Дарки запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх думку, показників та форм агресії:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи – ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ.

2. Вираження негативних почуттів (сварка, крик, погроза тощо) – ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ.

3. Використання непрямим шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами) – ОПОСЕРЕДКОВАНА ПОГРОЗА.

4. Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету керівництва, яка може мати розмах від пасивного спротиву до активних дій проти вимог, правил, законів – НЕГАТИВІЗМ.

5. Схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися у запальність, різкість, грубість – РОЗДРАТУВАННЯ.

6. Схильність до недовіри та обережного відношення до людей, які впливають із переконання, що оточуючі можуть завдати шкоди – ПІДОЗРІЛІСТЬ.

7. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву за дійсні чи уявні страждання – ОБРАЗА.

8. Дії й ставлення до себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить негарно – АУТОАГРЕСІЯ або ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ.

**Визначення стилю поведінки
в конфліктній ситуації за методикою К. Томаса**

Мета – визначити стиль поведінки в конфліктній ситуації.

Обладнання: тест-опитувальник К. Томаса, бланк для відповідей, ручка.

Хід дослідження

Тест К. Томаса розкриває поведінку людей у конфліктних ситуаціях. На думку К. Томаса, у ході вивчення конфліктного спілкування потрібно сконцентрувати увагу на таких аспектах: які форми поведінки в конфліктних ситуаціях характерні для людей, які з них є конструктивні, а які деструктивні, яким чином можна стимулювати конструктивну поведінку тощо. Для опису стилів поведінки особистості в конфлікті К. Томас застосовує двопараметричну модель, що зорієнтована на:

- задоволення власних інтересів (стратегія «напористість»);
- задоволення інтересів опонентів (стратегія «партнерство»).

Орієнтуючись на ці параметри, науковець описує такі стилі поведінки особи в конфлікті:

- 1) суперництво (конкуренція) як прагнення задовольнити власні інтереси за рахунок інших;
- 2) пристосування як жертвування власними інтересами на користь іншого;
- 3) компроміс як прагнення частково задовольнити свої домагання і прагнення опонента;
- 4) уникнення як відмова від власних інтересів і від захисту інтересів іншої людини;
- 5) співпраця, яка є пошуком альтернативи, прагненням максимально врахувати як власні інтереси, так й інтереси партнера.

Опитувальник К. Томаса описує кожен з п'яти наведених стилів. У різних комбінаціях вони згруповані в 30 пар. Респондент з кожної пари має

вибрати те судження, що є найбільш типовим для характеристики його поведінки.

Інструкція

Уявіть типову ситуацію спілкування і виберіть з поданого переліку найбільш характерний для вас спосіб реагування. У бланку відповідей позначте обраний варіант. Послідовно опрацюйте всі твердження тесту, не пропускаючи жодного. Над відповідями довго не замислюйтесь, оскільки правильних і неправильних відповідей тут немає.

Обробка результатів

1. Користуючись ключем, підрахуємо кількість відповідей, які збіглися за кожним розділом *n* (суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування). Стиль поведінки визначається взаємовпливом цих п'яти аспектів поведінки особи в конфлікті.

№	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
1				А	Б
2		Б	А		
3	А				Б
4			А		Б
5		А		Б	
6	Б			А	
7			Б	А	
8	А	Б			
9	Б			А	
10	А		Б		
11		А			Б
12			Б	А	
13	Б		А		
14	Б	А			
15				Б	А
16	Б				А
17	А			Б	
18			Б		А
19		А		Б	
20		А	Б		
21		Б			А
22	Б		А		

23		А		Б	
24			Б		А
25	А				Б
26		Б	А		
27				А	Б
28	А	Б			
29			А	Б	
30		Б			А
Сума по стовп- чику					
Пі					

2. Інтерпретуємо отримані результати. Стиль поведінки, що має найбільш кількісне вираження, вважається домінуючим. Виділяють дві основні стратегії поведінки в конфлікті:

1) *стратегія «партнерство»* (задоволення інтересів опонентів) характеризується врахуванням інтересів і потреб партнера. Це – стратегія згоди, пошуку та примноження спільних інтересів. «Наш інтерес полягає в тому, щоб як найкраще забезпечити інтереси іншої сторони», – проголошують прихильники партнерської стратегії поведінки (за умови її домінування);

2) *стратегія «наполегливість»* (задоволення власних інтересів) характеризується реалізацією власних інтересів, прагненням до досягнення особистих цілей. Жорсткий підхід: учасники – супротивники, мета – перемога або поразка. Прихильники цієї стратегії – нетерплячі, егоїстичні, не вміють слухати інших, прагнуть нав'язати свою думку, легко сваряться і псують стосунки.

Усередині двох стратегій існує п'ять основних тактик (стилів) поведінки.

За умови високих показників наполегливості і низького прагнення до партнерства виникає *стиль суперництва (конкуренції)*, для якого є характерним: прагнення досягти задоволення власних інтересів,

незважаючи на інтереси інших людей; активність дій та вольових зусиль; орієнтація на власні ідеали та здібності; авторитарність. До речі авторитарність спрацьовує в тих ситуаціях, коли потрібно швидко прийняти рішення; коли людина, що приймає рішення, – досвідчений керівник; коли ситуація є критичною; коли оточуючі розгубилися і комусь зрештою необхідно прийняти рішення.

За умови високих показників наполегливості і партнерства виникає *стиль співпраці*. Активна участь особи у вирішенні конфлікту, що проявляється у відстоюванні як своїх інтересів, так й інтересів партнерів. Спільне обговорення проблем та потреб сторін спрацьовує в тих ситуаціях, коли рішення важливе для обох сторін; коли стосунки з партнерами довготривалі й корисні; коли є час і можливість попрацювати над подальшим вирішенням складної ситуації; коли бажання обох сторін збігаються; коли між партнерами є статусна рівновага.

За умови середніх показників наполегливості й партнерства виникає *стиль компромісу*. Це здатність обох сторін, що беруть участь у конфлікті, поступитися своїми інтересами. Прагнення прийняти рішення, яке задовольнятиме обидві конфлікуючі сторони, спрацьовує в тих ситуаціях, коли обидві сторони мають однакову владу, але протилежні інтереси; коли необхідно виграти час і вас задовольняє часткове рішення; коли рішення потрібно прийняти швидко, тому що це найбільш ефективний шлях; коли інші підходи до вирішення проблеми здаються безрезультатними; коли є бажання зберегти стосунки з протилежною стороною.

За умови низьких показників наполегливості і партнерства виникає *стиль уникнення*, тобто відсутність прагнення до кооперації, пасивність у відстоюванні своїх прав, що пояснюється або небажанням вирішувати проблему, або безвихідністю ситуації. Перенесення відповідальності за вирішення проблеми на інших спрацьовує в ситуаціях, коли напруженість конфлікту досить висока і необхідно її послабити; коли рішення настільки незначне, що не слід витрачати сили на його зміну; коли треба виграти час на збирання доказів і

підтримки щодо іншого рішення; коли виникає відчуття, що інші мають більше шансів на вирішення проблеми.

За умови низьких показників наполегливості і високому прагненні до партнерства виникає *стиль пристосування*. Це здатність діяти спільно з партнером заради його інтересів. Прагнення до гармонії і комфортності в стосунках обох сторін спрацьовує в ситуаціях, коли треба зберегти міцні зв'язки з партнерами; коли результат конфлікту важливіший для партнерів, ніж для вас; коли у вас мало шансів на перемогу; коли інтереси партнера є важливішими за особисті; коли ви вважаєте, що для партнера таке рішення буде певним уроком, навіть якщо воно неправильне.

Стимульний матеріал **Опитувальник К. Томаса**

1. А. Іноді я надаю можливість іншим узяти на себе відповідальність за рішення спірного питання.

Б. Перш ніж обговорювати те, у чому ми розходимося, я намагаюся звернути увагу на те, з чим ми обидва погоджуємося.

2. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

Б. Я намагаюся вирішити справу з урахуванням інтересів особистих та іншої сторони.

3. А. Звичайно я наполегливо прагну добитися свого.

Б. Я намагаюся заспокоїти опонента і головним чином зберегти наші стосунки.

4. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

Б. Іноді я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.

5. А. Улагоджуючи спірну ситуацію, я завжди намагаюся знайти підтримку в опонента.

Б. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути напруження.

6. А. Я намагаюся уникнути прикрощів.

Б. Я намагаюся добитися свого.

7. А. Я намагаюся відкласти розв'язання спірного питання, щоб згодом вирішити його остаточно.

Б. Я допускаю можливість ситуації, коли необхідно поступитися одним, щоб досягнути іншого.

8. А. Звичайно я наполегливо прагну домогтися свого.

Б. Я насамперед намагаюся чітко визначити те, у чому полягає зміст усіх порушених питань.

9. А. Вважаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

Б. Я докладаю всіх зусиль, щоб досягнути свого.

10. А. Я твердо прагну досягти свого.

Б. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11. А. Насамперед я намагаюся чітко з'ясувати те, у чому полягає зміст порушених питань.

Б. Я намагаюся заспокоїти опонента, головним чином, зберегти наші стосунки.

12. А. Я завжди уникаю тієї позиції, яка може викликати суперечку.

Б. Я даю можливість опоненту залишатися при своїй думці, якщо він також іде мені назустріч.

13. А. Я пропоную віднаходити компроміс.

Б. Я наполягаю на тому, щоб усе було зроблено по-моєму.

14. А. Я повідомляю опоненту свою думку щодо порушеного питання і запитую його думку.

Б. Я намагаюся продемонструвати опоненту логіку і переваги власних поглядів.

15. А. Я намагаюся заспокоїти опонента і головне, зберегти наші стосунки.

Б. Я намагаюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруженості.

16. А. Я намагаюся не зачепити почуттів опонента.

Б. Я намагаюся переконати опонента в перевагах моєї позиції.

17. А. Звичайно я наполегливо намагаюся добитися свого.

Б. Я намагаюся зробити усе, щоб уникнути даремного напруження.

18. А. Якщо це зробить опонента щасливим, я дам йому можливість наполягати на своєму.

Б. Я даю можливість опоненту залишатися при своїй думці, якщо він також іде мені назустріч.

19. А. Передусім я намагаюся чітко з'ясувати те, у чому полягають усі спірні питання.

Б. Я намагаюся відкласти розв'язання спірного питання для того, щоб згодом вирішити його остаточно.

20. А. Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

Б. Я намагаюся знайти найкраще поєднання вигод і втрат для нас обох.

21. А. Під час переговорів я намагаюся бути уважним до бажань опонента.

Б. Я завжди є прихильником прямого обговорення проблеми.

22. А. Я намагаюся знайти компроміс між власною думкою та думкою опонента.

Б. Я відстоюю свої бажання.

23. А. Як правило, я думаю про те, щоб задовольнити бажання кожного із нас.

Б. Іноді я надаю можливість опоненту взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.

24. А. Якщо позиція опонента людини здається мені виваженою, я намагаюся піти назустріч його бажанням.

Б. Я намагаюся переконати опонента піти на компроміс.

25. А. Я намагаюся довести опонентіві логіку і переваги моїх поглядів.

Б. У ході переговорів, я намагаюся бути уважним до бажань опонента.

26. А. Я пропоную компромісне вирішення питання.

Б. Я майже завжди дбаю про те, щоб задовольнити бажання кожного із нас.

27. А. Звичайно я уникаю приставати на ту позицію, яка може спричинити суперечку.

Б. Якщо це зробить опонента щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

28. А. Звичайно я наполегливо прагну домогтися свого.

Б. Улагоджуючи ситуацію, я намагаюся знайти підтримку в опонента.

29. А. Я пропоную компроміс.

Б. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через деякі розбіжності в поглядах і рішеннях.

30. А. Я намагаюся не образити почуттів опонента.

Б. У ході вирішення спірного питання я завжди займаю таку позицію, щоб ми разом із зацікавленою особою могли досягнути успіху.

Бланк для відповідей

1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30

ДОДАТОК В

ТЕСТ «САМООЦІНКА КОНФЛІКТНОСТІ»

Тест дозволяє визначити ступінь особистісної конфліктності.

Інструкція. Оцініть по 7-бальній шкалі, наскільки у вас наявна кожна якість, яка наведена в таблиці. Сім балів означає, що у вашій поведінці завжди проявляється якість, яка описана в лівій частині таблиці, 1 бал – що вона не проявляється ніколи, для вас характерна її протилежність, яка описана в правій частині таблиці.

Прагнете сперечатись	7 6 5 4 3 2 1	Ухиляєтесь від суперечок
Свої висновки супроводжуєте тоном, який не терпить протиріч	7 6 5 4 3 2 1	Свої висновки супроводжуєте тоном вибачення
Вважаєте, що досягнете свого, якщо будете сильно сперечатися	7 6 5 4 3 2 1	Вважаєте, що якщо будете сперечатися, то не доб'єтесь свого
Не звертаєте уваги на те, що інші не приймають доказів	7 6 5 4 3 2 1	Жалкуєте, якщо бачите, що інші не приймають доказів
Спірні питання обговорюєте в присутності опонента	7 6 5 4 3 2 1	Обговорюєте спірні питання за відсутності опонента
Не хвилюєтесь, якщо попадаєте в напружену обстановку	7 6 5 4 3 2 1	В напруженій ситуації почуваєтесь незручно
Вважаєте, що в конфліктній ситуації потрібно проявляти свій характер	7 6 5 4 3 2 1	Вважаєте, що в конфліктній ситуації не потрібно проявляти свої емоції
Не поступаєтесь у конфліктних ситуаціях	7 6 5 4 3 2 1	Поступаєтесь у конфліктних ситуаціях
Вважаєте, що люди легко виходять з конфліктної ситуації	7 6 5 4 3 2 1	Вважаєте, що люди із труднощами виходять із конфліктної ситуації
Якщо вибухаєте, то вважаєте, що без цього не можна	7 6 5 4 3 2 1	Якщо вибухаєте, то відчуваєте вину

Обробка та аналіз результатів: підрахуємо загальну суму балів і оцінемо ступінь конфліктності.

60 і більше балів – висока ступінь конфліктності. Найчастіше респондент шукає приводи для спорів, можна вважати любителем посперечатись.

50 - 60 балів – виражена конфліктність. Респондент наполегливо відстоює свою думку, навіть якщо це може негативно вплинути на взаємостосунки з оточуючими.

30 – 50 балів – конфліктність слабо виражена. Респондент вміє згладжувати конфлікти і уникати критичних ситуацій, але при необхідності готовий рішуче відстоювати свої інтереси.

15 – 30 балів – конфліктність не виражена. Респонденти тактовні, не любителі конфліктів. Якщо ж приходится вступати в суперечки, завжди враховують, як це може відбитися на взаємостосунках з оточуючими.

Менше 15 балів – респондентам притаманно ухилятися від конфліктних ситуацій. Вони переважно відмовляються від своєї мети, щоб уникнути якої-небудь напруги у відносинах.